

826. 474

OSZK

12

in An

JÁKOB BEN ABBÁ MÁRI
BEN SIMON BEN ANATÓLI
MINT EXEGÉTA

ADALEK A BIBLIA ALLEGORICUS MAGYARÁZATÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

IRTA

DR. FLESCH ÁRMIN

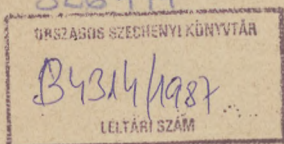
BUDAPEST, 1887.

NYOM. MÁRKUS SAMU, ANDRÁSSY-ÚT 12.

150
2221

R
2

826474

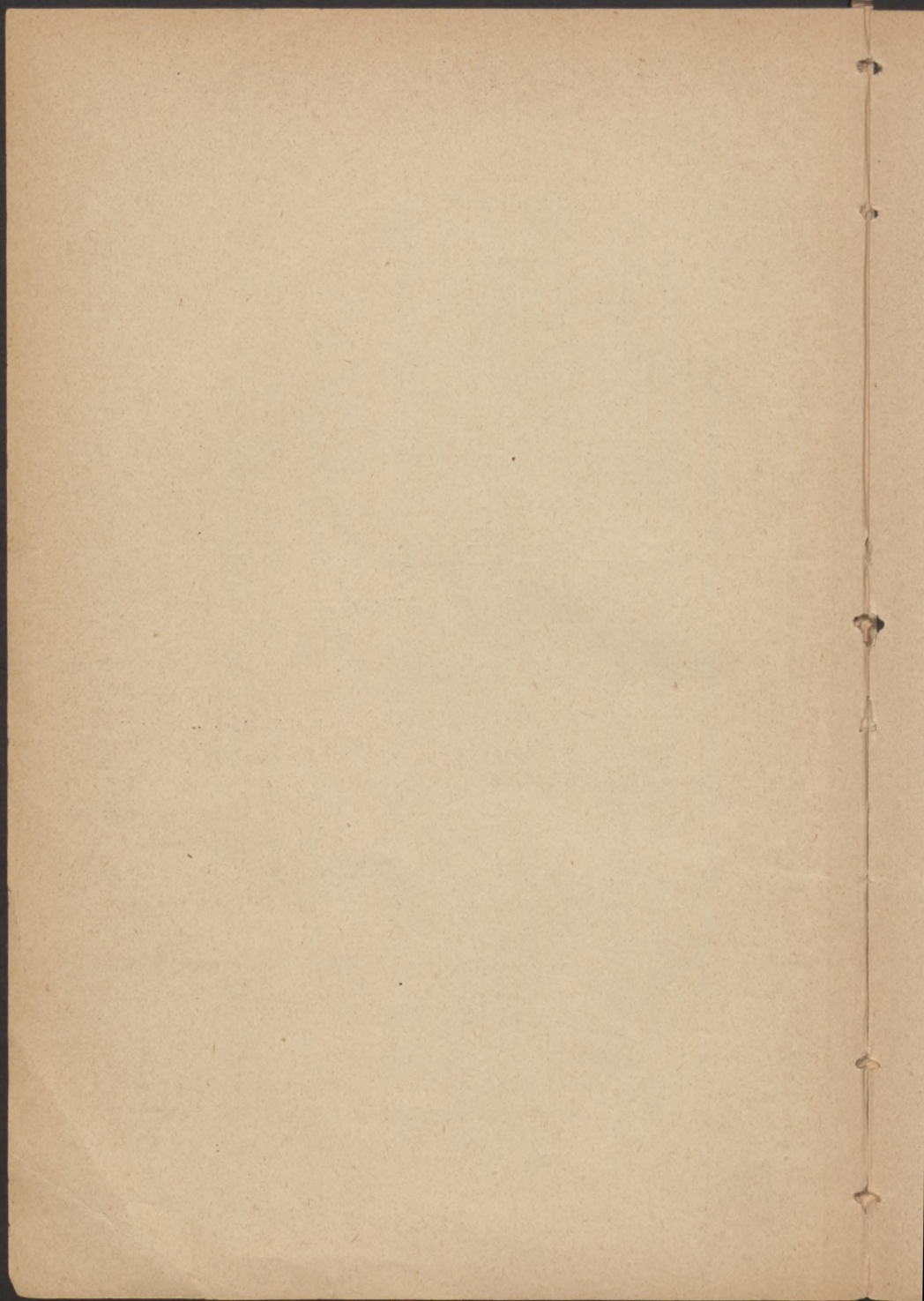

16512

ÉDES ANYÁM

drága emlékének

hálás kegyelettel.

I.

Allegoricus exegesis.

A szentírásban való kutatás kezdettől fogva képezte a zsidó népnek szellemi foglalkozását.

Benne vélte feltalálni mindazon gondolatokat, melyekre szüksége van életében, mert ez volt Isten akaratának kinyilatkozása, itt voltak letéve ama tanok, melyek az egyest épűgy, mint a népet az erkölcsiség és vallásosság az erény és tökélyesedés útjára terelik. Ezért volt az egészében szent, épűgy mint minden szó és minden jel, mely benne előfordul. — Az exegesis igyekezett megértetni ama kifejezéseket, melyek ellentétben állottak azon tanokkal, miket a monotheismus hirdet, azért nem volt kielégítő a szó szerinti egyszerű felfogás hanem elvontan, képletesen kellett magyarázni különösen azon részeket, melyek Istent emberi alakban és emberi tulajdonságokkal tüntetik fel. A biblia szavai általában sokkal több gondolkodási anyagot nyújtanak, semhogy a szónak közönséges értelme bennünket kielégithetne.

Későbbi időkben a פירוש kifejezésben foglalták össze a legközönségesebben használt magyarázati módokat, melyek az egyszerű — פשוט — az allegoricus. — רמז —

a beleértelmező דרש és a titokzatos סוד felfogásra oszlottak.

Találjuk ugyan a talmudban kifejezve az egyszerű szófelfogásra vonatkozó szabályt¹⁾ de másrészt, hogy a thóra emberi kifejezés módot²⁾ túlzásokat³⁾ és nagyításokat⁴⁾ használ, és hogy igen gyakran látjuk a példázatok és hasonlatok is alkalmazva.⁵⁾

A talmudban igen sok helyen van allegoricus felfogás érvényesítve, mely arra törekedett, hogy gondolatokba öltöztesse az érzéki kifejezéseket, hogy érthetővé tegye a végtelent, hogy a proféták beszédmódjait, természetből vett példázatait erkölcsi és intő minőségekben mutassa be.

Igy ki fejezi R. Jochánán ben Zakkai azt, mire Izraelnek szüksége van, allegoricus szavakba burkolva eme bibliai vers által. „Legyenek minden időben ruháid fehérek, és olaj ne hiányozzék fejedről⁶⁾ mi alatt a parancsok teljesítése jó tettek cselekvése és a szent tannak tanulmányozása értendő⁷⁾ — R. Eliezer b. Hyrkános és R. Jósua b. Chananja mindkettő allegoricus módon magyarázza Pharaó pohárnokának álmát.⁸⁾ E szerint a szőlőtő a világot jelzi, a három szőlőfürt: Ábrahám, Izsák és Jákob, a viruló bogyók: ezek az ősanyák, az érlő szemek: Izrael törzsei. J. felfogása szerint az álom nem a multa, hanem a jövőre vonatkozik így tehát a szőlőtő: a thóra, Izrael tana, a

¹⁾ אין מקרא יוצא מדין בשומן Sabb. 63a.

²⁾ דברה תורה כלשון בני אדם Synh. 64b.

³⁾ דברה תורה לשון הבאי Chul 90 b.

⁴⁾ גזומא Chul 90 b.

⁵⁾ משר u. o. ⁶⁾ Koh. 9. 8. ⁷⁾ Koh. rab. idéz. h.

⁸⁾ Gen. 40. 10.

három fürt alatt, Mózes, Áhron és Mirjám értendő, a bimbózás a szynhedriont jelzi, az egyes szemek vonatkoznak minden kor jámboraira.¹⁾

Az allegoricus magyarázat, míg egyrészt hívását teljesítette a mennyiben magasabb szellemet kölcsönzött az egyszerű elbeszélésnek, a közönséges mondatnak, másrészt azomban a bibliának személyeit is néha csak elvont gondolatoknak, bizonyos eszmék kifejezői gyanánt tekintette. Ily irányu a talmudi magyarázat a Modiimból származó Eleázár nevében Amálek²⁾-re vonatkozólag, a melyben annak támadása és legyőzetése a szellemi harcot jelenti, még pedig az ima hatalmának fegyvere által.³⁾ Amálek a gyenge lelkeket támadja meg az Izraeliták közül, a kiket épen ki tud ragadni az Isten védelme alatt álló helyből, az őrző isteni felhő alól, s a kiket aztán megöl.⁴⁾ — Még egy ily szellemű magyarázatot találunk ezen tannaitától: **וַיְהִי שָׁם עַל הַמִּים**⁵⁾ „és táboroztak ott a víznél,” a hol a víz alatt a thóra értendő, mikép a talmudban kifejezve találjuk: **לְעוֹלָם אֵין יִשְׂרָאֵל הוּנִים אֵלָּא**: **עַל הַמִּים** hogy Izrael mindig csak víz mellett⁶⁾ táborozott.

Nemcsak elbeszéléseket, de még halachicus parancsokat is így magyaráztak: pl. **אִם יָקוּם וַיִּתְחַלֵּךְ בַּחַיִּין עַל** **אִם מִשְׁעָנִיתוֹ**⁷⁾ „ha felkel, és künn mankójára támaszkodva halad tova” nem szószerint értendő, hanem

¹⁾ Chullin 92 a. ²⁾ Exod. 17. 8. ³⁾ Mech. 53a az idéz. h.

⁴⁾ **לְפִי שְׂהִיָּה עִמָּלֶךְ בְּנֹס תַּחַת כְּנָפֵי עֵץ וְנוֹנֵב נַפְשׁוֹת מִיִּשְׂרָאֵל** **וְהָרֵץ**. Szószerint véve a **וַיְבֹא** kifejezést, L. Bacher a Die Agada der Tannaiten, 211 l.

⁵⁾ Exod. 15. 27. ⁶⁾ Chullin 134 b. Mech. id. h.

⁷⁾ Exod. 21. 19.

„egészségének erejére“ való támaszkodás értendő alatta. Hasonló kép: **אם זרחה השמש עליו דמים לו** ¹⁾ „Ha nap süttött rá, akkor vérbűne van“ ezt úgy kell felfogni, hogy ha békés gondolatokkal jó, mikép a nap békét hoz a világra. **ופרשו את השמלה** „És terjeszszék ki a ruhát,“ ²⁾ ez jelképes kifejezés arra nézve, hogy a dolgokat nyíltan tárják ki, mikép a ruhát szokták kiteríteni. ³⁾ **ובכתה את אמה** ⁴⁾ „És sírassa meg atyját és anyját,“ mi alatt R. Akiba a bálványokat érti. ⁵⁾ Ugyanezen tannaita az, ki nemcsak egyes bibliai verseket, hanem annak egyik könyvét az Énekek énekét teljesen allegoria gyanánt fogta fel, még pedig az egész költemény ama viszonyt tünteti fel, mely Isten, Izraél, és annak főbb történeti mozzanatai között létezik. A barát alatt Isten értendő, a szerető alatt Izraél, az asszonyok kára pedig a bálványimádó népek jelképe. ⁶⁾

Nemcsak a tannaiták exegesisében találjuk az allegoricus magyarázatot, hanem a későbbi amórakéban is. Ezek közül a legkiválóbb Ráb ⁷⁾ ekkép értelmezi „És becsülték béremet **שכרי שלשים כסה** harmincz ezüst pénzre,“ ⁸⁾ a hol a harmincz ezüst pénz alatt azon harmincz vallás parancs értendő, melyet egykor a pogány népek fognak gyakorolni. ⁹⁾ A szőlőtőről való álmod ¹⁰⁾ úgy értelmezi, hogy a három vessző

¹⁾ Exod. 22. 2. ²⁾ Deutr. 22. 17. ³⁾ Mach. 82. b. **זה אחר מן שלשה דברים שחיה ר' ישמעאל יושב ודורש בתורה במין משל.**

⁴⁾ Deutr. 21. 13.

⁵⁾ Jeb. 48 b. — vonatkozással Jeremiás profétánasz szavaira (2. 27) **אומרים לעין אבי אתה ולאבן את ילדתנו**.

⁶⁾ Schir h. sch. r.

⁷⁾ Abbá Aréka, Bacher, a babyloni amórak ágádája, 1. l. 1 jegyzet.

⁸⁾ Zech 11. 12. ⁹⁾ J. Abod. záró 40c. ¹⁰⁾ lásd f.

a három hatalmas fejedelemre mutat, kik Izráélból ki-
kerülnek.¹⁾ A מֶשֶׁל-t ő is, mikép utóda, Sámuel csak
ritkán alkalmazza, míg allegoricus felfogást nála is
találunk. Ugyanis az Énekek énekében²⁾ czélzás van
az isteni világ uralom hatalomteljessége, és a földi
kormány hatalma közötti viszonyra³⁾

És alkottad az embert mint a תַּעֲשֶׂה הָאָדָם כְּדָגֵי הַיָּם
tenger halait.⁴⁾ Ezen hasonlatot folytatva azt mondja:
Valamint a halak elvesznek, ha a tengert — mely élet-
elemök — elhagyják, úgy vesznek el az emberek, ha élet-
fentartójukat, thórájukat elhanyagolják.⁵⁾ Ezen néhány
példa is elég világot enged vetni ama szabad és elfogulat-
lan felfogásra, melylyel talmudi bölcsseink a szent írás
szavait értelmezni igyekeztek, nem rettegtek vissza ama
gondolattól, hogy a szöveg mást tartalmaz, nem kellett
félniök, hogy az ilynemű értelmezés ellenszenvet kel-
tene, hisz saját gondolataikkal csak világosabban akar-
ták feltüntetni a szent írásnak néhol már felfogásuknak
meg nem felelő szavait.

Sokkal nagyobb mértékben alkalmazzák az allego-
ricus magyarázatot az alexandriai iskolában, melyben
egyaránt volt otthonos vallásos okiratok, és a görög
bölcsezslet ismerete mely a természetet az érzéki ismer-
etet túlhaladó fogalmakból akarta kimagyarázni, a
mihez, ha a philosophia vagy nem nyújtott kielégítő
anyagot, vagy nagyon száraznak és nehézkesnek mu-
tatkozott: akkor a vallásnak tana volt hivatva
az észet és szívet egyenlő mértékben megnyugtatni,

¹⁾ Chullin 92a. ²⁾ 8. 12. ³⁾ Sebnóth 35b. ⁴⁾ Chab. 1. 14.

⁵⁾ Abódá záró 3b. Hasonlótartalmu elbeszédés maradt fenn
a róka és a halakról R. Akiba nevében Ber. 61b.

mitsem törődve vele, ha ennek elvei a legönkényesebben lettek fejtegetve és magyarázva.

Ezen iskolának hivei igyekeztek az idegen talajon nyert ismereteket a szentírásba belehozni, a melynek eléréséhez egyedül az allegória szolgálhatott eszközül, mely nem annyira a szövegnek külső alakjára, mint lényegére vonatkozott. Mert akár a tartalom látszik ellenkezni az igazsággal és a philosophiai felfogással, akár pedig a kifejezés nem elég hű tükre a gondolatnak mindez megköveteli az allegoricus magyarázatot. ¹⁾ Philo, a legkiválóbb exegéta az alexandriaiak közül, könyvének vélte a zsidóság elveit az új platonismussal összeolvasztani, és a sz. irás történelmi alakjait eszmék hypostasisai gyanánt fogta fel. ²⁾ Így pl. Mózes az ész és az érzékiség eszméjét fejezi ki ³⁾ a midőn azt mondja, „hogyan kész lett ég és föld.“ ⁴⁾ A szent irás ezen szavaiban: ⁵⁾ „És forrás jött elő a földből és megnedvesítette a föld színét“ a földnek forrása alatt a szellem, a föld felülete alatt pedig az érzékek értendők. ⁶⁾

„Isten ültetett kertet Édenben keletfelé, és belé helyezte az embert, a kit alkotott.“ ⁷⁾ Itt a kert alatt az erény értendő, míg éden alatt az öröm. Mert az erény békét, boldogságot hoz magával s így az öröm helyének tekinthető. Napkelet felé van a kert, mert az erény nem sülyed alá és nem mulik el, hanem mindig

¹⁾ Hirschfeld, der Geist der ersten Schriftauslegungen 206l.

²⁾ Philo exegésisének jellemzését l. Siegfried-nél, Philo von Alexandria 16¹. s köv. ll. ³⁾ Philo: Alleg. p. 45. ed. Mangey, Oxford 1742.

⁴⁾ Mós. I. 2 fejt. 1 v. ⁵⁾ Móz. I. 2 fejt. 6 v.

⁶⁾ p. 49. Philo itt a LXX-val gőz helyett „forrást“ olvas.

⁷⁾ Móz. I. 2 fejt. 8 v.

jobban emelkedik fel s mindig jobban terjeszti ki sugarait.¹⁾

„Ne ültess számodra ligetet, semminemű fát Isten oltára mellett.“²⁾ E parancsolatot Philo így okolja meg: a gyümölcsstelen és gyümölcsöt hozó fákat nem szabad egy ligetbe ültetni, mert a terméketlen rosszasságot a gyümölcsöthozó erénnyel együtt ültetni a lélekben, az a rosszasság tulajdonsága, melyet távol kell tartanunk lelkünkől, a mi szentségünkől, mert az csak üdvöset hozhat létre, hisz Isten lehelte belénk.³⁾ „A kertben lévő fák, melyek kellemesek a megtekintésre, és jók az evésre,“⁴⁾ mondatban az első kifejezés az erénynek theoreticus, a másik annak practicus oldalát,⁵⁾ a kert közepén álló életfa pedig a szívet jelenti, mely a test legközepét foglalja el.

Az édenben eredő négy folyam⁶⁾ a négy főerény jelképe, u. m. a bölcsesség, mértékletesség, bátorság és igazságé, a melyek a főerényből a jóságból származnak, ez pedig Isten szemléléséből, annak bölcsességéből keletkezik. A **יָרֵד** szó a határok közé szorítást jelent, mert az egyes erények is kijelölik cselekedeteink határát. **הָאֵרֶץ אֵשׁ זָהָב** „A hol arany van“. E kifejezés nem szószerint értendő, hanem azon helyre mutat, hol a legragyogóbb, aranytisztaságú erény lakozik, mely Istennek legértékesebb és legbecsesebb ajándéka. **זָהָב הָאָרֶץ** „És ezen ország aranya jó,“ van tehát arany, mely nem jó, vagyis mint a bölcsesség jelképe ha csak egyéni az, akkor nem jó, mert annak pusztulásával ez

¹⁾ Ph. All. 52 l. ²⁾ Móz. V. 16 fejj. 21 v. ³⁾ Ph. All. p. 53. ⁴⁾ Móz. I. 2 fejj. 9 v. ⁵⁾ p. 54. ⁶⁾ Móz I. 2 fejj. 10 v. ⁷⁾ Ph. All. 56 l.

is elenyész, míg ha a bölcsesség általános, isteni, akkor szép és állandón becses.¹⁾

„Nem jó, ha az ember egyedül van, társat akarok alkotni vele szemben.“²⁾ „Ezalatt a szellem és a szenvedélyek értendők,“ melyek egymással rokonságban vannak, mert ugyanazon lélek hozza őket létre. A földből lettek még teremve az állatok és a madarak — jelképei a szenvedélyeknek, ezek szakítják szét a szellemet, mert vadak. Már egyszer megemlékezett a szent írás az állatok teremtéséről, a mi által utal a szenvedélyekre általánosságban, míg az utóbbi felemlítés által az egyeseket sorolja fel.³⁾ Csakis a nőnek, az érzékiség jelképének létrehozása által lett tökéletes a férfi, mert a szellemnek szüksége van a külvilági tárgyainak felfogására. És mikor történhetik a nőnek alkotása? Mikép írva vagyon, alváskor⁴⁾ midőn t. i. a szellem szunnyadoz akkor keletkeznek az érzékek, míg ha az feléled ezek megszűnnek.⁵⁾ Az érzékiség kedvéért hagyja el az ember — a szellem — az atyát, Istent, és az anyát az erényt és mindkettőből egy hús lesz⁶⁾ vagyis ugyanazon szenvedély. „Ruhátlanok voltak,“⁷⁾ vagyis szellemök sem erénnyel sem vétkekkel nincs terhelve;⁸⁾ a kigyó jelképezi az érzéki vágyat, mikép annak mozgása tekervényes, olyan a kedvé is, mert különféle hatásból keletkezik, majd látás, hallás, izlés, tapintás vagy szaglás által vagy pedig még sok más okból. A szellem urahmát az érzékiség fölött akarja Philo kimutatni lépten-nyomon a bibliából, így például „És Júda nőt vett Éer elsőszülöttje számára, kinek Tá-

¹⁾ p. 59. ²⁾ Móz. I. 2 fej. 18 v.

³⁾ All. 69. ⁴⁾ Móz. I. 2 fej. 21. ⁵⁾ Alleg. 71 l.

⁶⁾ Móz. I. 2 fej. 24 v. ⁷⁾ 2 fej. 25 v. ⁸⁾ Alleg. 76 l.

már volt a neve ¹⁾ Támár a győzelmet jelzi — mint-hogy pálmát jelent — a győzelem a dicsőség elérésében mutatkozik, ha a testiesség mindig jobban háttérbe lesz szorítva. Bizonyítja ezt Érnek esete, ki mihelyt azt elérte, teste megöletik mikép a szentírás igazolja „És Er Juda elsőszülöttje rossznak mutatkozott az úr szemeiben, ezért ölte őt meg Isten.” ²⁾ Szelleme elérte a legfőbb erényt, testét tehát megvetette. ³⁾ Ily eredményre jut Philo, midőn értelmezi, hogy „ásó legyen ágyékon, hogy vele ásva befödheted a tisztátlant” ⁴⁾ mi arra utal, hogy az ész a dolgokban a titkosat felkutatja, mely fürkészés jelképét — az ásót — a szenvedélyek keletkezésének helyén kell hordani, azért legyen fel kötve, nehogy azok szabadon, zabolátlanul működhesse-nek. ⁵⁾ A bibliai személyek csaknem mind megannyian különféle eszmék jelképei, így Enosch a reményt tünteti fel, Chanoch a kegyelmet, Noa az igazságot, Ábrahám a kedélynek tisztaságát, Izsák a természetben található örömet, Jákob a tapasztalás szenvedélyeit, Sára a jámborságot, Rebeka a türelmet, Ráchel az ártatlanságot, Pháraó a gonosz embert, Mózes a jámbor és tiszta lelkesültségnek legmagasabb fokát, Áhron az értelmet, Mirjám az érzékiséget. Ámálek a kiirtó veszélyes szenvedély harcban van Izraellel, mely csak akkor győz, ha Mózes kezét emeli, vagyis ha a szellem magasra felülemelkedik az érzékiség fölé. ⁶⁾ Ilyen alakot öltött a bibliai magyarázat a görög befolyás alatt, melynek folytán nemcsak a nyelv lett uralkodó, hanem a gondolkodás mód is. Philo ugyan a bibliának szószerinti

¹⁾ Móz. I. 38 fejj. 6 v. ²⁾ Móz. I. 38 fejj. 7 v.

³⁾ Allegor. 101 l. ⁴⁾ Móz. V. 23 fejj. 17. ⁵⁾ Alleg. 72 l.

⁶⁾ Alleg. 57 l.

értelmét nem tagadja, sőt megkívánja, hogy szigorú válaszfalat vonjanak az egyszerű és az allegorikai jelentés között.¹⁾ Főczélja azonban az volt, hogy az idegen tudományok terén nyert magasabb felfogásainak vesse alá a sz. írás szavait, a mi gyakran a történeti személyek megsemmisítését hozta létre. Azon kor általános szokása volt a hellenizálás a zsidóknál ép úgy mint a keresztényeknél, utánozták a nagy görög költőt, a mennyiben az Ilias személyekép Dinát állították fel Heléna gyanánt, Szichemet Trojával és Júdát Achilles-sel hasonlították össze.²⁾ Az egyházatyák közül különösen Origenes az, ki a bibliának háromféle értelmet tulajdonít. Mikép az ember test, lélek és szellemből van alkotva: akkép a szentírásban is a szószerinti a testi, a moralis mint psichikai és a mysticus mint pneumaticus magyarázat érvényesíthető.³⁾ Hasonló allegoricus exegésis mutatkozik Ambrosiusnál,⁴⁾ a ki az Abrahámmal küzdő öt királyt testünk öt érzékének tünteti fel. Sőt a keresztény egyházban ezen felfogás nagyon elterjedt, és ezek útján jutott azután a zsidó exegetákhoz,⁵⁾ a kik Philo nyomán haladva különösen a 13-ik században juttatták érvényre ezen

¹⁾ L. Frankl. — Ueber den Einfluss der pal. Exegese auf die alex. Hermeneutik 33 l.

²⁾ Jellinek „Ueber die Gesch. der alex. Juden.“ Ben Chanja 1861 p. 18. L. Schmiedl. Studien über jüd. insbesondere über jüd. ar. Religionsphilosophie, 217 l.

³⁾ Homil. V. in Lev. V. L. Schmiedl i. m. n. l.

⁴⁾ de Abraham II. 7. Commentaria in teripturam sacram R. P. Corneli a Lapide (ed. Paris 1877) I. 194.

⁵⁾ Kaufmann mutatja ki ezen összefüggést a keresztény és zsidó exegesis között. Zunz „Jubelschrift.“ a (német szöveg) 145. lapján.

exegésist. Nekik tulajdonítja ezt Ábrahám Ibn Ezra is, Pentateuch commentárjának bevezetésében, a hol az exe-gésis különféle fajait sorolja fel, miután 12-ik század első felében Franciaországban utazott, a hol e nemű ma-gyaráztatnak nyomára sem akadt.¹⁾ Nem állítható ugyan, hogy a héber irodalomban teljesen idegen lett volna ezen irány Philon kívül egész a 13-ik századig, hisz Josephus Flavius is alkalmazza a gyülekezet sátor három udvarának magyarázatánál, azon kettő, mely a papok számára volt, a tenger és a szárazföldre mu-tat, míg az Isten számára kijelölt rész az eget ábrázolja, mely az emberek számára hozzáférhetlen. Az oltáron lévő 12 kenyér az év 12 hónapját jelzi. A gyertyatartó 7 gyertyája a 7 csillagzatot a négy különböző anyag-ból szőtt szőnyeg a kegyelmet képviseli még pedig: a váson, a föld, melyen a kender nő, a bíbor, a tenger mit a halak vére fest vörösre; a jáczint szín a leve-gőt, a skarlát a tüzet jelképezi.²⁾ A későbbi száza-dokban, a talmudi korszak után a gaonok alatt is mindinkább terjedt a szentírásnak philosophikus ma-gyarázata. A Kálám befolyása alatt szükséges volt a Kórán anthropomorphisticus helyeinek megértéséhez az allegorikai felfogás. (Tawil) A muhamedán szekták egyike szerint, a mely „Bátinijá“³⁾-nak neveztetett a Kórán minden helye egy benső allegoricus értelemmel bír. A

¹⁾ האחת היא דרך הערלים, האומרים כי כל התורה חידות ומשלים
הדרך הג' חסך ואפילה. והיא מהוין: והם הבוראים מלבם לכל הדברים סודות. ואמנותם כי
לקו הענוותה. Friedländer, Ibn Ezra Lit. IV. h. f. 1 l.

²⁾ Joseph Flav. Antiqu. III. 78.

³⁾ Scharastáni, 221 lapon ארבתאן מן אלאסראם nevezi Mai-múni a Móre II. 25. Schmiedl. f. i. m. 223. 1.

zsidó vallás bölcsesek közül az első Száadja, ki a thórát csak akkor engedi egyszerű értelméből eltérőleg magyarázni, ha a szöveg szavai ellenkeznek az érzékek felfogásával, az észszel vagy ha egyik bibliai vers ellenkeznék egy másikkal, vagy a traditionalis hagyományyal.¹⁾ Hasonló szellemben nyilatkozik Sámuel ben Chofni, t. i. hogy semmi olyat sem szabad felvenni magyarázatkép, a mi ellenkezik az észszel, inkább allegoricus módon értelmez egyes részeket, semhogy valószínűtlenséget állítson.²⁾ Ibn Ezra az Exodushoz írt commentárjában³⁾ előbb kikel azok ellen, kik a pentateuch szavait allegorice fogják fel, a mi csak Salamon példabeszédeinél volna megengedhető, de egy más helyen⁴⁾ akkép nyilatkozik, hogy van minden mondásnak belső titkos értelme, mely az egyszerű szófelfogás mellett még tekintetbe veendő⁵⁾ ő maga nagy előszeregettel követi a philosophikus irányt, jóllehet érezte, hogy ellenkezésre talál, és ezért található gyakran e kifejezés, hogy „az okos érti, és a bölc hallgat.”⁶⁾

Különösen azon vidékeken, hol a talmudi tudomány nagyon ápoltatott, hol a világi műveltség, a philosophiai ismeretek háttérbe voltak szorítva, az ilynemű bibliai magyarázatoknak nagy ellenségei voltak. Már R. Hai ekkép nyilatkozik a Sámuel Hanágidhoz írt

ספר VII. 1. הם מוצא הטבע והשכל והכתוב והקבדה¹⁾
האמונות והדעות.

Kimchi לא יקברו הדברים שיש להם מבהשים מן השכל²⁾
Dávid idézi I. Sam. 28 fejezet végén.

³⁾ 13. 11. ⁴⁾ 16. 28.

כל המצות והתורות הם אמת ברו ספק כמשמעם, ויש להם³⁾
סודות בדבר הנשמה וזו יבנום רק המשכילים. ועל כן כל המצוה היא
— שתיים —

המשכיל יבין והחכם ידום⁶⁾

levelében: „Az erkölcsi nevelésre, úgy az egyes mint egész Izrael jólétének emelésére szolgál a misna és a talmudban való kutatás, mert önmagának és másoknak, tudós és nemtudósnak egyaránt hasznára válik, minthogy a parancsok teljesítésére buzdítjuk ezáltal. De a ki attól elfordul, és idegen dolgokkal, — értvén alatta a philosophiát — foglalkozik kiválóan, az nem fogja a parancsokat megőrizni, és nem lesz Istenfélő. De ha azok, kik a bölcsészettel foglalkoznak, ezt úgy tüntetik fel, mint az Isten megismeréséhez vezető utat, a melyen haladva ahoz eljuthatnak, ne higgy nekik, mert inkább találnak istenfélelemre, szerénységre és jámborságra azoknál, kik misnával, talmuddal és tudománnyal foglalkoznak, és nem kizárólag ezen utóbival.¹⁾ A philosophicus bibliai magyarázat már ekkor sem örvendett tehát nagy kedveltségnek, de mégsem mutatkozott oly nyíltan az ellenszenv, mint akkor midőn a zsidó tudományos világ geniusának legnagyobb megtestesítője Maimuni Mózes lépett fel. Ő volt az, ki leghivatottabb szószólója azon igazságnak, hogy a zsidóság a philosophiai igazságokkal összhangzásban van, hogy a vallás és a tudományos kutatás nem ellentétek, sőt ellenkezőleg egymást kiegészítik. A zsidó vallás leglényegesebb témáit az Isten létét, a lélek halhatatlanságát, a holtak feltámadását, a túlvilági életet, a szabad akaratot örökbecsű művében a Móre h Nebúchimban a tévelygők útmutatójában tárgyalja, mely munkájában főtörekvése a biblia homályos alig érthető részleteit philosophiai magyarázat és allegorikai

¹⁾ עין יעקב Chag. Tr. 10 f. 20, מנחת קנאות (Pozsony 1838) 128 l. és 166 l.

értelmezés által felfogható módon tüntetni fel, és azon parancsolatokat és törvényeket, melyek az értelemmel szinteg ellentétben állanak, az ész követelménye szerint megokolni. Ezen czélt tartván szem előtt, nem találhatjuk feltűnőnek, ha több helyen eltérve a biblia szavainak egyszerű felfogásától, allegorikai magyarázathoz is folyamodik.

Mig Maimuni elvei egyrésztől igen nagy lelkesedéssel fogadtattak, másrésztől nagy ellenzéket is keltettek. Epűgy a bibliának értelmezése által, mint a talmudi agádák felfogását illetőleg, úgy hogy csaknem két táborra oszlott a zsidóság azokra, kik nagy tudományosságát bámulva, személye iránt a legmélyebb tisztelettel, elvei és tanai iránt legfőbb elismeréssel adóztak, mig másrészt voltak olyanok, kik ugyan jámborságát, legőszintébb vallásosságát nem vonták kétségbe, de philosophiai elveivel megbarátkozni éppenséggel nem tudtak. S daczára azon általános tekintélynek, melynek örvéndett, találkoztunk már oly ellenvetésekkel a Móréh ellen, melyeket még éltében tettek. Ilyen Mäir ben Todros Halévi Abuláfíának levele, melyet Mose ben Nachmanhoz intézett: „A Móréh a vallás gyökereit erősíti, de az ágakat lenyesei, az alapnak hiányain segít, de korlátait áttöri, torkában istendicsóitést hord, de nyelvén egyaránt van élet és halál, baljával ugyan közelebb hoz, de jobbajával eltaszit, tévutak rejlenek utjaiban és senki sem menekülhet azoktól, ha egyszer feléje ment. Azért irtam Lunell városának tudósaihoz, hogy fegyvert fogjak Istennek szent tanáért, mely meglett gyalázva.¹⁾ Ezen irat azomban

*) III. 7 l. קובץ תשובות הרמ"ם, Lipese 1859.

nem talált pártolókra, sőt a nagy tekintélyű Áhron b. Meschullámtól szigorún megfenyítettett, ki szemére lobbantja, hogy mikép merészelt ő, az években és a tudományban egyaránt a nagymestertől távol álló ember ily büszkeséggel és megvetéssel nyilatkozni korának legnagyobb embere fölött.¹⁾ Mindkét párt mindinkább terjedt, valóságos harc keletkezett a máimunisták és antimáimunisták között, melyben a kornak legnagyobb tudósai részt vettek, s mely egyidőre azzal végződött, hogy a montpellier-i Salamon b. Ábrahám kérésére a dominikánusok Máimuni iratait a nyilvános piacon elégették, valamint Párizsban is Jona Gerundi kieszközlésére.

Maimuni halála után a vita még élénkebb lett, különösen midőn követői a philosophiai magyarázatban a túlzásig mentek, és kik az alexandriai iskolának allegoricus módszerüket példa gyanánt tüzték ki, a bibliának csaknem minden elbeszélését philosophiai köz-helyekké alakították át, sőt még — mikép az ellenfelek állították, — a légszigorúbb vallásos szabványokat is elvont elvek gyanánt tüntették fel. Különösen a 13 században terjedt ezen irány a zsidó tudósoknál, kik érintkezésben voltak e kor keresztény tudósaival, s azoktól sajátították el az allegoricus magyarázatot, kik közül tudományra és tekintélyre egyaránt legkiválóbb Jakob Anatóli, kinek exegésisét akarjuk megkísérteni feltüntetni.

¹⁾ כי דברת על צדיק עתק בנארה ובו . . . הבאת עד נבני ימיו . . . והתחלכת בחקר תהומיו . . . ורמה לא שמת מחסום לפיך . . .
קובץ III. 11 l.

II.

Jákob Anatóli élete és munkái.

A „Malmad Hatalmidim“¹⁾ című munkában vannak letéve magyarázatai, melyben a heti szakaszok szerint fejtegeti a szentírást prédikációk alakjában, miket Nápolyban tartott minden szombaton istentisztelet közben, vagy lakadalmi és kiválóbb ünnepies alkalmakkor.²⁾ Bevezetésében kifejti, hogy azért adta munkájának e címet, mert tanulást jelent, még pedig egy részét képezi a מלמד³⁾ járompálcza — azon eszköznek, mely munkára ébreszt, mikép célja e művében, hogy tevékeny és Isten parancsait megőrző tanulók az igazság kutatására buzdíttassanak általa; továbbá a מלמד szó azt is jelzi, hogy csak eszköz azon cél eléréséhez, mit kitűzni kell, t. i. a bölcsészeti bibliai felfogást. Ő nem szándékozik önálló bölcsészeti könyvet nyújtani, mikép azon pálcza is csak része a járomnak.

Valóban tevékenységét nem lehetne teljesen önállónak nevezni, nem tartozik azok közé, kik eredeti felfogásuk által a bibliának szellemét új alakban tűn-

¹⁾ E munka teljes kiadásban legelőször Lyckben jelent meg a מוקצי נרדמים kiadásban 1866 — de már három évvel előtte a bevezetést Dr. J. Perles „Salomon ben Adereth“ című művében közölte, ki szerint a „Malmad“-cod Michael 464; Ms. Oppenheim 126 található valamint Dr. M. Sachs-nál is Berlinben kéziratban pergamenen. L. S. Sachs-nak היורה cz. folyóiratának I. füzetét 1855. valamint a kiadónak előszavát.

²⁾ ופעמים הייתי דורש אותם בחופות Mal. Hat. 66.

³⁾ Bir. III fej. 31 v. Ezen fogalomra három kifejezés van, 1. מרמד שמלמד הפרה להרוש. כרו שתתן היום לבעליה. 2. מרדע. 3. דרבן — שמורה בנה לפרה. Midr. r. 29 fej.

tették fel, inkább a már meglevő alapon haladt tovább, de azért érdemei mitsem veszítenek, mert ő volt az, ki a tudományos irányt képviselte ép akkor, midőn egyrészt az egyoldalú talmudi casuistika másrészt a mysticus magyarázat ferde világnézlete hatotta át a zsidó tannak művelőit, ő volt az, ki Itáliában a philosophia iránt előszeretettel tudott kelteni, s ki távol tudta tartani azon veszélyes rohamot hazájától, mely a Provenceból indult ki a tudományok ellen, melynek hatalmas csapásai hullámvásba hozták az egész pyrenei félsziget szellemi életét. Ép akkor írta meg munkáját, midőn Délfranciaországban a rabbik leginkább kikeltek Maimuni tanai ellen, s nem csodálandó, ha az elkeseredettség tüze mindinkább éledt ellene, ki mint Maimuni leghivebb pártfogója és követője — túlmenve ugyan azon határon, mit a nagymester kítűzött — a tudományok felkarolása által úgy tűnt fel elleneinek, mint a ki a bibliának csaknem teljesen idegenszerű alakot kölcsönöz, a menyiben annak személyeit sokszor philosophiai elvek hypostasisai gyanánt tüntette fel. Innen magyarázható azon fájdalomtól áthatott védelem, melylyel magát igazolja, midőn így szól támadóiról, azok tudatlanságát és álszenteskedésüket szigoruan ócsárolva: „Azok a kik Istent csak szájokkal dicsérik és szolgálják, nem pedig teljes szívökkel, rosszalják, ha valaki oly tudományokkal foglalkozik, melyek más nyelven vannak írva, jóllehet azok használnak a zsidóságnak, s ezt bűnül róvják fel, álláspontjukat a következő talmudi mondással igazolják: **מִנֵּי בְיָרְבָם מִן הַדְּהִיּוֹן** „Tartsátok vissza gyermekeiteket a bölcsészettel való foglalkozástól.“ Ha azonban mélyebben kutatnának a dologban, rájönnének, hogy ezen tilalom csak azon

ifjakra vonatkozik, a kiknél a philosophiai elmélkedést nem előzi meg a thóra tanulása, kik nem ragaszkodnak pontosan a vallás elveihez, kiknek jellemök még nem fejlődött ki; de a kiknél mindez meg van, azoknak a bölcsészettel való foglalkozás csak hasznára válik, mert e tudomány igen mély, felemeli az embert a mindennapi közönséges felfogásból és az igazság kutatására tanítja.¹⁾“ Jákob Anatóli is figyelmeztet, hogy nem szabad áttörni a kutatásban azon korlátot, mit az észnek állítani kell, vonatkoztatva, a versre: ²⁾ **פן ידרסו אל ה' לראות ונפל ממנו רב** „Nehogy előre törjenek az Istenhez, hogy lássák, és sok közülök elhullana« — a mi a vizsgálódásban való túlhaladást jelzi. — Azok azonban, kik hivatvák arra, hogy bölcseségökkel önmaguknak és másoknak használjanak **ה' יתקדשו אל ה' הכהנים הנגשים** „a papok, kik Istenhez lépnek, szenteljék magokat.“ kiknél ez csak mellékes a lényeggel szemben, mint a fűszer a kenyérhez vagy más táplálékhoz, ezekre nézve igenis szükséges a más ágakban való kutatás is. Ezt tanítják már talmudi bölcseink, midőn a görög nyelv tanulását ajánlják,³⁾ sőt sententiákat is állítottak fel a görög nyelv iránt táplált szeretetük jeléül **יפתולי פת** **ה' שקיד ללמוד** vagy midőn mondták **תורה דע מה שתשיב לאפיקורס** — a mi nem lehetséges, ha nem ismerjük az epikuraecsook tanait.⁴⁾ Rosszsalását fejezi ki kortársai fölött, kik a talmud szellemével ellenkezőleg, mely a csillagászatot igen fontos tudománynak tekinti, az evvel való foglalkozást kicsinyesnek,

¹⁾ L. a bevezetést a Malmadhoz. ²⁾ Exod. 19. 21.

³⁾ **צא ובדוק שעה אחת שאנו לא יום ולא לילה ולמחר חכמה** Jer. Péá 15 Szóta 24a.

⁴⁾ Bevezetés a Mal.-hoz.

hiábavalónak, sőt ártalmasnak tartják. „Ezen ferde felfogás következtében, ugymond, történt velem, Jákob b. Abbamári ben Simon ben Anatólival, hogy kortársaim közül egy pap gúnyolt engem, ipám a tudós R. Sámuel R. Juda Ibn Tibbon fia előtt, mire én azt feleltem, hogy azon időt ne tekintse olyannak, mintha azalatt koczkával játszottam volna.“ De mielőtt a vitában elfoglalt álláspontját vizsgálnók, tekintsük közelebbről életviszonyait. Ő egyike azon középkori írónak, kik daczára nagy hirnevőknek és tudományos tekintélyüknek, miknek örvendettek a chronikások előtt kevésbbé ismeretese¹⁾ s így nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre mint életére és szereplésére vonatkozólag. Nevét illetőleg még ma sincs eldöntve, hogy melyik a helyes kiejtése, vajjon Anatóli-e vagy Anatólio vagy pedig mikép szintén gyakran találhatjuk: Antóli.

Egyik őse Abtoliionnak van elnevezve, ami azonban Renan szerint a másoló hibája folytán jöhetett létre, mert a א és ב nagyon könnyen felcserélhető. ²⁾

Graetz ³⁾ szerint Anatóli az Andreas névből származott, a mely föltevéshez Güdemann ⁴⁾ is csatlakozik. Ezek ellenében Steinschneider ⁵⁾ következőt állítja:

¹⁾ Jakob Anatóli fel lesz gyakran cserélve Antoli ben Joseph — Alexandriában élő Dájánnal, — ki Máimunival levelezésben állott, valamint Jakob ben Makhirral. — L. Geiger „Melo Chofnaim“ néme tszövegének 14 lapján és 49-ik jegyzetét 54 lap., hol G. Joseph del Medigo eme tévedését kimutatja. Lásd שם הגדולים — Azulai tól, éd Warschau יעקב-rovat alatt.

²⁾ Les rabbins francais 580 lapon.

³⁾ Gesch. der Juden VII. köt. 105 l. 1. jegyzet.

⁴⁾ Gesch. der Cultur und Erz. in Italien 106 l. 2. jegyzet.

⁵⁾ Cat. Bodl. 2591 col.

Ezen és még sok más tekintetben is érdekesek a Salernói Mózes b. Salamon idézetei a Mór éhoz írt commentárjában, még pedig: V. 7. מלית אלה ר"ל הקקו. ומהוקים הנמצאים בספרים הללו פירשום לי ההכם רבי אנטולי. . . . וכן הבינותי מדברי המנוה אביו ר' יעקב ז"ל ומורי ר' אנטולי. Osakis 76. fejezetben található mellett אנטולי ז"ל eltérés mindkét Steinschneider által keresztül kutatott müncheni kéziratban, melyek אנטולי ז"ל אמר. Közül az egyik nagyon réginek látszik. Ellenben a „Malmad“-műnek szerzője mindig csak Jakob

⁴⁾ Jellinek Phil. und Kab. 39 l. f. 15.

vagy Jakob b. Abbamarinak neveztetik, és sehol sem Anatólinak.¹⁾

Ezen példák eléggé bizonyítják, hogy az Anatóli név nem családnév, hanem csak keresztnév. Carmoly egy hypothesis-t állít fel, mely szerint Anatóli családnév volna, még pedig Abbámári, Simon Anatólinak fia, és kinek a mi Jákobunkon kívül még egy fivére lett volna Izsák Abbámári az Ittur fordítója, kit azomban soha sem találunk Anatóli névvel, így tehát ezen állítást el nem fogadhatjuk.

Életviszonyairól is csak néhány adat maradt reánk, melyekből megtudhatjuk, hogy a Provenceből származott és a műfordításuk által oly hírneves Tibbonida családnak tagja, még pedig Sámuel ibn Tibbonnak veje

¹⁾ Így van I. k. 34 f.: והחכם ר' יעקב ז"ל תמה על הרב ר' יעקב בר אבא 49 f. végén: והחכם ר' יעקב ז"ל האריך במילת שמעי והני מצאנו בדברי החכם ר' יעקב 63 fej. közepén: מרי ז"ל במאמרו. בר אבא מרי ז"ל דחוא בתרא שהתכימה דעתו מענין זה אם דעת רבינו הגדול בכתבו במאמרו מאמ' מלמד התלמידים בפדשת. II. k. 10 f. végén. ואלה שמות הכול כאשר כתב רבינו ובלשוננו ונראין דברי שניהם והחכם. II. 13 végén והחכם ר' יעקב אמר במאמר (מלמד) התלמידים ולא התבאר ליבו פירושו. II. 26. ר' יעקב בר אבא מרי כתב במאמרו (המלמד) הספיק אמר משה הקטן ב"ד שלמה ז"ל כי נאם ושכיב ר' הגדול אמר דברים הללו כי מצאנו בדברי תלמידי הלוקמים אחריו על מאמר זה אליעזר פירוש מספיק. והוא שהח' ר' יעקב בר אבא מרי כתב בספרו הנקרא מלמד התלמידים ידוע כי מעדת המרכים היא עליונה. . . ואני לפני בא ליד הספר הזה ר' למלמד התלמידים מצאתי ענין זה בספר שער השמים שהבירו כמדומה לי ר' שלמה בן גבירל וזה לשונו, אבל מה שאמר קודם השמים מהיכן נבראו מאור לבושו. ולמעשה מזה כתב שקשרה מאמרות שאמרו אבותינו הנה ראית שאור לבושו שאמר ר' אליעזר הוא השפע אצל הח' ר' שלמה הנזכר. ושואל מן המעין הזה שאב הטעם הזה הח' ר' יעקב ז"ל וזה פלא. . . אמנם ידע אתה המעין כי אלה הם דברי סודות. II. 30. מקום הניח לתלמידיו וכבר גילו אותם מעט הבאים אחרי רבותים הלוקמים בשדה תבונתו והם הרשב"א ורבינו " בר אבא מרי ז"ל ואמרו שהשטן הנקרא יצר הרע הוא הכה המתעורר

és sógora volt. Mert így mondja Anatóli Jákob, hogy csak két tanítója volt: **לא היו לי רק שני מורים בהכמות: יהודה ויהחכם הנוצרי מיכאל** (Juda ibn Tibbou — fia Sámuelnek az Énekek énekéhez írt commentárjában nagybátyjának nevezi Anatólit. ²⁾ Az évet illetőleg csak annyit tudunk, hogy 1232-ben Nápolyban befejezte prédikációkból álló munkáját, miket minden szombaton és ünnepnapon nagy közönség előtt tartott a heti szidrából ³⁾ s ezen idő meghatározásából következtethetünk születési évére, mert munkájának végén azt mondja. ⁴⁾ **בן המשים וחמש** (ötvenöt éves, tehát 1177. körül születhetett. ⁵⁾ Családi viszonyairól csak annyit tudunk, hogy két fia volt, kiknek ugyan semmi nyoma sem maradt meg irodalmunkban, de bizonyára a tudományos életnek szentelték magukat, mit onnan tudunk, mert maga mondja bevezetésében, hogy Isten két fiut adott, „kik értenek a könyvekhez,“ ⁶⁾ s kik számára írta le és gyűjtötte egybe tartott prédikációit. Geiger ⁷⁾ ugyan

שמענו בלב. ועוד כתב ר' יעקב עד מה שאמרו רבותי ו"ל: והיה דמותו כמין גמל אפשר שכיון לבו דרך שיתוף השם לפי הגמול הבא וכן מצאתי בדברי ה"ר יעקב ו"ל שכתב ואמרם החלק המתעורר המוכר, L. Steinschneider, היות שמן itt ép והחכם ר' יעקב הוסיף. Hebr. Bibliographie VII. 63 l. ¹⁾ L. Bevezetés a Mal.-hoz.

²⁾ Renan f. i. m. 581 lap, valamint Kaufmann, Zunz, Jubelschr. 147 l. Lásd Isidor Loeb „Un Procis dans la Famille des Ibn Tibban“ Paris 1886. p. 7.

³⁾ L. Bevezetés a Malm.-hoz. ⁴⁾ L. a שבת שובה préd.-ban.

⁵⁾ אני יעקב בר אבא מארי בר אנטוניו ברוך אלהים אשר לא הסיר תפילתי וחסדי מאתי והחליף את כחי להשלים באר שני בשנת L. Arist. egyik munkájának fordítása végén. — Mal. hat. 1-6b.

⁶⁾ כי חנני אלהים שני בנים יודעים ספר.

⁷⁾ Jüd. Zeitschr. X. 225.

azt hozza fel okul arra nézve, hogy leirta beszédeit, mert tartott előadásai soknak barátjai közül nem tetszettek, ezért eme mély érzelmű vallásos ember, kit a királyi udvarnál vallása miatt gyakran zavarba igyekeztek hozni, a kit azonkívül honvágya is gyötört, öngyilkosságra gondolt volna, egyedüli vigaszul azonban munkássága szolgált, a miért is összegyűjtötte és leirta munkáit. Ezen föltevés azonban minden alapot nélkülöz.

A két tanítója közül egyik a keresztény Michael Scotus, kivel együtt dolgozott a Hohenstauffen házból származott II. Frigyes olasz király udvarában, Nápolyban, a hol ugyanezen király 1224-ben egyetemet alapított, a hová minden szakra a legkitünőbb erőket gyűjtötte egybe. ¹⁾ Ezen fejedelem magában foglalja az összes ellentéteket, melyek korában felmerültek, mert míg egyrészt engedett az előítéleteknek, a zsidókat a közügyekből kizárta, a szabad kereskedést tőlük megvonja, velök külön adót fizetet, másrészt a gyűlöletnek semmi jelét sem mutatja a zsidók iránt, jöllehet Graetz őt a zsidók nagy ellenségének nevezi. Vallásuk gyakorlatában őket nem zavarja, sőt tudósai közé veszi fel az akkor nagy tekintélynek örvendő Jakób Anatólit, őt évi kegypénzzel látja el ²⁾ és az arabs művek fordításával bizza meg. Valószínűleg Michael, ki felismerte a Tibbonidák nagy fordítói tehetségét, Spanyolországon keresztül utazott, Lunel városába érve, onnan elhívta Jakobot, ³⁾ hogy vele együtt a

¹⁾ Raumer Gesch. der Hohenstaufen, 3 k. p. 281.

²⁾ Bev. a Mahmadhoz, Munk Mélanges de Phil. Juive et arabes p. 335.

³⁾ L. Renan f. i. 683. l.

görög bölcsezséket, kiválóan azomban Aristoteles műveit az eredetiből és az arabs fordításból latinra fordítsa, pl. Ptolomeus *Almagest*-jét, Aristoteles munkáit. ¹⁾ Hogy ekkora zsidók a keresztény tudósokkal gyakoribb érintkezésben állottak, bizonyítja ama körülmény is, hogy az exegézés ugyanazon irányt követi mindkettőnél, továbbá, hogy a zsidók élénk részt vehettek a kor tudományos mozgalmaiban és tényleg annak némely ágában, különösen pedig a bölcsezsletben és orvostanban úttörőként tűnnek fel.

Ezen korban fordittatik le a „Mór éh“ latinra, Aquinói sz. Tamásnál és Albertus Magnusnál gyakran találunk vonatkozást több zsidó bölcészre. Ebből azonban nem következik, hogy a zsidóknak helyzete ezen körülmény folytán mindenben kedvező lett volna, mert míg Albertus a Maimunit felhasználja, másrésről a Talmud elégetését Párisban ²⁾ aláírja; Tamás pedig tudományos alakban igazolja a zsidóellenes mozgalmakat ³⁾ Roger Bacon említi, ⁴⁾ hogy Michael nem értette az arabs nyelvet, és hogy Jakabtól tanulta, amit Scotus ugyan nem említ, és az egész philosophiájában kifejtett tevékenységét önállótlannak tartja ⁴⁾ „Michael Scotus ignarus quidem-et verborum-et rerum, fere omnia, quae sub nomine ejus prodierunt, ab Andreo Judea ⁵⁾ mutuatus est. Albertus consuevit dicere, quod Nikolaus

¹⁾ L. Jourdain, Sur les traductions d'Aristot 132. 164. L. Zunz, Ges. Schrift I. 169.

²⁾ L. Gudemann f. i. m. 98 l.

³⁾ Summa Theol. III. ⁴⁾ Graetz Gesch. VII. 105. l.

⁴⁾ Jebbi praefatio ad Opus majus.

⁵⁾ Itt Graetz-czel fel kellene tennünk, hogy Andreas es Anatoli azonos volna? I. f.

non fecit librum illum,¹⁾ sed Mich. Scotus, qui in rei veritati nescivit Mauros, rec bene intelexit libros Aristotelis.“ Az évet illetőleg Bacon 1230-t mond, mint Michael működésének kezdetét „Tempore M. Scoti, quiannis 1230 transactis apparuit, referens librorum Aristotelis partes aliquas.²⁾ — mig Renan szerint fordításai 1217 és 1230 között készítette el Scotus,³⁾ Annyi tény, hogy Scotus nagy hatást gyakorolt Jakobra, mert mindenütt **שהתחברתי עמו** kifejezéssel illeti, és bevezetésében nyíltan kimondja, hogy a hol egy jó gondolatot talál társától, akár írva vagy elmondva, azt tétovázás nélkül átvette, mert nem azt tekinti, hogy ki mondja, hanem hogy mit mond. S valóban munkájában igen sok helyen idézi Scotust³⁾ valamint Frigyes is. Az ósanyag gyanánt a hó vétetik fel, Frigyes szerint azért mert fehérszínű és így képes az összes többi színeket befogadni, mikép az mindenféle alakot ölthet⁴⁾

¹⁾ Quaest. Nikolai peripatetici. ²⁾ Opus maj. p. 36.

³⁾ Ezen nézethez csatlakozik Senior Sachs is a הוינה-cz. folyó iratban (1 füzet) — hol ezeket írja, arról szólva, hogy honnan ismerte Maimuni Abubeker Ibn Bágát. ואפשר שעי' החסדאי באה שמועת אבובקר אל הרמב"ם וזה ראיתי לא לבד בהעתקת קדונימס הנ"ל כ"א גם בהעתקת ס' הבטרוני בלה"ק אשר מצאתי בכ"י ר"ה מיכאל ואשר על ידו מתוקן זה השם בהעתקה לטינית. ושנה מיוחדת הנוצרי מיכאל סקוטוס מעתיק ספר ערב לצווי הקיסר פערדריך בשנת 1217. ועדיו כתב ר' יעקוב אנטולי בס' מלמד שהתחבר עמו, כפי מה שנראה לי קרוב לוודאי.

⁴⁾ 2b. 5b. 9b. 28a. 38a. 43b. 47a. kétszer. 53b. 54b. 65a. 83a. 88a. 77a. 131a. 136b. 122a. 140b. 170b. 177b.

⁴⁾ ואדוני הנפרד פירדיקו נתן טעם לדבר החכם שלקה שרג במקום חומר הראשון, לפי שהשלוש היא לבנה וכל מקבל צבע בשחמקבל הוא לבן או יקבל כל צורת הצבעים שירצה האדם, כן החומר הראשון הוא מקבל כל הצורות הצבעים שירצה האדם, כן החומר הראשון הוא מקבל כל הצורות על כל דמיון החכם לשלש המכוונות כמעשי לבנת הספר כפי דעת הרב המורה (Malmad. בא פ' 53b.)

azért neveztetik לבנת הספיר-nak. Más helyen az áldozatokra vonatkozó magyarázatot emliti Frigyes nevében, egyszersmind kifejezést ad szeretetének, melylyel iránta viseltetik. Azon kérdésre t. i. hogy miért lehet csak házi állatot áldozni, és nem egyszersmint az erdei vadakat, Frigyes úgy felelt, hogy: Azért, mert ezek nem képezhetik az embernek igazi tulajdonát a mennyiben nem neveltette házában, velök nem fáradozott, ajándékot pedig csak kiki abból adhat, a mi az övé.¹⁾ Frigyes nem csak udvari tudósai által fejlesztette a tudomány különféle ágait, hanem maga is behatóan foglalkozott velök, a többi között a csillagászatot nagyon kedvelte, miért is vallástalansággal vádolták. — Irt egy munkát is a madarokról, mely alapos ismeretről tanuskodik. Azokat, kik a keleti nyelveket értik, nagy tiszteletben tartá udvarában, sőt azt is mondják róla, hogy levelezésben állott az arabs uralkodókkal.²⁾ Több zsidó tudóssal is érintkezett, mert Jákobon kívül Jehuda b. Salamó Cóhen³⁾ is élt udvarában, velök tudományos

¹⁾ ואדוני המלך הגדול האנפורד פדריק שיחיה ויאריך ימים נתן טעם מדוע צוה ה' להקריב קרבן ממין הבקר והצאן ולא צוה להקריב שום מן ממיני היות ואמר שכונת הקרבן לעשות בו רצון לבורא ואין אדם מרצא אחר בדבר שאינו שלו. ומיני הבקר והצאן הם ביותות והם נכסי מעלים אשר טרף בהם או בדמיהם. ומיני החיות הם מ דבריות ואין להם בעלים ואינו טורף בהם. והם כאילו אינם שלו על כן לא צוה להקריב אלא רצון על מובחו ממיני החיות, והראיה על זה כי לאשר לא השני ידו צוה להקריב ממיני העוף בני יונה ותורים לפי שהוא נהוג לגדלם בבית. Malm. f. 92b.

²⁾ Bővebbet udvartartásáról: Raumer f. i. m. III. 218 l. továbbá Reuter Gesch. d. rel. Aufklärung II. 73. Winkelmann: Gesch. Kaiser Friedrich II. II. kötet 134.

³⁾ Oczar nechmad II. 234 l. אמנם ר' יהודה בן שלמה הכהן בהיותו בן י"ח שנים בעורו בספרד היו לו שות' עם פלוסוף הקיסר פרידריך. וכתב בסוף ההעתקה שהעתיק הוא ללשון הקדש... ואח"כ

tárgyak fölött vitatkozott és valóban a zsidó irodalom több helyen említi megjegyzéseit, mikép azt Güdemann ¹⁾ kimutatja. Hogy jó bánásmódban részesültek udvarában, igazolja Jákobnak azon nyilatkozata, melyben kifejezi, hogy Averroes fordítását átakarja nézni még egyszer, mintán már befejezte, hogy rajta a javításokat megtegye és ezáltal teljesítse Frigyes kívánságát — ki a tudományt szereti s kitől készpénzt huz s ki őt fentartja. Isten jutalmazza meg kegyességét ugyanott és emelje őt a többi királyok fölé.“ ²⁾

Hogy a zsidók és keresztények közt Olaszországban sűrű volt az érintkezés bizonyítja, azon körülmény, hogy az allegoricus magyarázat mindkét vallásban annyira elterjedt, hogy domináló helyzetet foglalt el a biblia fejtegetésben ép úgy, mint a görög mythologia értelmezésében: Így pl. Virgil Aeneisét allegoricus módon magyarázták a kereszténységre való célzásokat találta. Ezen magyarázatok szerint Aeneas hajótörése az ember születését jelenti. Achates a gyermekkorban átértett bajokat, Dido a szenvedélynek képe, Charon az időnek, Lavinia pedig a fáradságnak személyesítője. ³⁾ Természetesnek fogjuk tehát találni, ha a szentírásnak szavát eredeti értelméből teljesen kifordítani látjuk ezen kor exegésisében, annál is inkább, minthogy a szentírás képletes és elvont szólásmódja elég alkalmat nyújt rá. Immanuelnek kortársa a hírneves dominikánus predikátor, Giordano da Rivalto a 14. század első tizedeiben Firenzében tartott előadásokat, melyek szerint Sába

כמו עשר שנים נתגלו עלי דברים וירדתי לארצות של קיסר וראיתי
תכונת מעשיו וענינו והכמיו וקניו ... ואני מתפלל לאל יתברך בכל
יום להתבררתי לארצי שלו. ¹⁾ f. i. m. 104 l. ²⁾ L. Renan f. i. m.
586 l. ³⁾ Güdemann f. i. m. 117. l.

királynője alatt a szűz Mária értendő, valamint a Salamon példabeszédeinek utolsó fejezetében leírt erényes nő alatt is. Az ott felhozott len pedig testét jelenti, mely a bűnbánat által megtisztítva a legfehérebb byssushoz hasonlít, a pamut a meleget jelképezi, vagyis Máriának szeretetét és gyengédségét.¹⁾ Dante „istení comoediá”-jában is nagy szerepet játszik az allegoria, maga mondja, hogy alkotásai több értelműek. Első a szószerinti, a másik a mysticus allegoricus értelem. A philosophiát allegorizálja a lakomájában Donna szerepe alatt, kinek szemei az érvek. Immanuel szintén ezen korszellem befolyása által indítatva fejtette ki allegoricus nézeteit a példabeszédek utolsó fejezetét magyarázva, mely magyarázat szerint mindaz, mi az erényes nőről mondatik, a megismerő lélekről szól, a pamut és len a tudományokra vonatkoznak, és a hajó alatt mely távolról szerzi be az élelmi szereket azon embert kell érteni, ki ismeret után törekszik. Különösen a példabeszédeket fejtegeti ily módon, így pl. a 26, 13. versét: „A lusta szől: sakál van künn, oroszlán a piaczon” — ekkép értelmezi, hogy azokra alkalmazza, kik ismeretek után törekednek, de abban nem eléggé szerények s így veszélyesnek tartják azt, és félnek, mintha a sakál áldozataivá kellene lenniök. Így szólunk aztán az ilyenek: „Hogyan foglalkozhatunk mi természettudománnyal, midőn némelyek, kik vele foglalkoznak istentagadók, és a tant nem követik? Vagy hogyan tanulmányozzuk a logikát, mely hamis tételeket is mutat fel?

Legnagyobb befolyást gyakorolt azonban a keresztény exegézis Jákob ben Abbámare Anatólira, ki a philosophiában és a természettudományokba kellő jár-

¹⁾ Güd. f. i. m. n. azon l.

tassággal birt, ki mint a Tibbonida család legközelebbi rokona Maimuni philosophiai irányát követte, azonkívül pedig kiválóan a zsidó irodalomban akkorta a mint látjuk, már nem idegen allegoricus magyarázatát művelte. Hetenkint tartott előadásában a heti szakaszciklusról értekeznek, jellegűl többnyire a példabeszédekből vagy esetleg a bibliának más részéből választott verset használ, melyet előbb egyszerű értelmében, aztán allegoricus magyarázatával világít meg. Magyarázataiban sok hasonlót találunk Philo exegésisével, allegoriájuk többször megegyez, a mi teljesen megfelel Kaufmann azon felfogásának, hogy a keresztény egyházatyák után juthatott be ezen században a philonikus magyarázat. Legkiválóbb példák gyanánt szolgáljanak a következők: ויראו בני אלהים את בנות האדם כי טובות הנה ויקחו להם נשים „Es látták Isten fiai az embernek leányait és nőkül vették őket, a kikből kiválasztották. (Gen. 6. 2.)

A teremtés actusában kétféle állandó létezőnek (היות מתמידות) kell lenni, t. i. isteni erőknek, melyek az égi seregekből származnak és földi tényezőknél. Ezeknek alkalmasoknak kell lenniök, melyek a nő jelképei és azért választattak, mert szükségesek amazok számára, amennyiben az anyag holttest volna, ha nem képeznék a formának substratumát. A biblia idézett helyén „Isten fiai“ alatt a formát és az „ember leányai“ alatt az anyagot kell érteni. Ép így fejezi ki a példabeszédek 31. fejezetben az „אשת היל“ „a derék nő“ a vous πορνικος-t melyhez שכל הקוני-nak vous' επιδακτος-nak hozzá kell járulnia, hogy in effectu létezzék.¹⁾

Noe bárkája menedéket jelent a jó tettekben, a három emelet a három tudományban való fejlődést,

¹⁾ Malmad 7 b.

még pedig a dialectika, physika és metaphisikában, melyek egyedül képesek a végegyészettől megmenteni. ¹⁾ Mert valóban a tudás, mely mint szellemi erő magasabban áll a természet többi erői fölött, egyedül ez képes az ember lelkének — נפש alatt vegetális életet okozó lélek értendő — alakot kölcsönözni s csakis azáltal lesz a lélek halhatatlanná s így értendő (Móz. I. 12.5) הנפש אשר עשו בחרן ²⁾ hogy Ábrahám lelkeket alkotott Cháránban. Philosophiai fogalmak hypostasisai gyanánt tünteti fel az Ábrahámhoz érkezett angyalt is. ³⁾ Ép így allegorizálja Izsák nősülését. Az ember erői közül a legkiválóbb az ész, mely ha tette indit, akkor annak formája keletkezik, mely az embernek Istenhez hasonlatosságát teszi. A formát jelöli a חתן szó míg az észnek substratumát בלה-jelenti. ⁴⁾

Ádám három gyermeke közül legidősebb Kájin volt kiról írva van, hogy földmives volt, neve pedig azt jelenti, hogy első szerzemény; ép úgy a léleknek szellemi szerzeményei közül, melyeket fokozatosan ér el első és legmagasabb שכל הקניי „a szerzett ész“ νοῦς επικτητός melyek által minden munkára, a hajózásra, a földművelésre, orvoslásra képesítettünk, szóval mindarra, mi a test fentartásához tartozik. Nála beszélt a biblia a város építésről, a sátorlakókról, a zenészekről és a kovácsról, erre vonatkozik a Misle könyve, róla mondatott az is, hogy Isten nem találta

12a. ¹⁾ ובמה איפא יצא האדם מקצפו ומגערותו בעשותו לו תיבה מעצי מעשי הטובים ונבחר אותם בבית בכופר ענותו. וקנים יעשה את התיבה כנגד שלשה עולמות תחתיות שניים ושלישים יעשה בלמדו החכמות הלאמודיות והטבעיות והאלהיות.

14 l. ²⁾ ומדת הלמוד... גדולה מכל הטבע כי זה נותן צורה הנפש האדם ואז תצא הנפש מכה למעשה והוא שאמר הנפש אשר עשו בחרן.

³⁾ p. 19 a. ⁴⁾ 21 b.

benne kedvét. Másik fia Ádámnak Ábel, ki juhász volt, ki az életet helyes irányban folytatta, csak azért neveztetett הבל „mulandónak“ mert a lelke még nem volt tökéletes, míg nem a harmadik is hozzá nem járult. Csak Séth által lesz tökéletes Hebel ereje, ki azt ki-egészíti a mint írva van: **נִם בְּלֹא דַעַת נִפְשׁ לֹא טוֹב** (Példab. 19. 2.) „Tudás nélkül nem jó a lélek,“ azért nem jó, mert nem tökéletes. Hebel azon erő, melylyel megsemléljük a tárgyakat, miket készíteni akarunk, ez adja a módozatot, erre vonatkozólag iratott a Kóhelet könyve, mely az élet mulandóságait írja le, de nem magukat a dolgokat illetőleg. **שֵׁאֵין הַכּוֹנֵה בַּמַּעֲשִׂיאוֹת עֲצָמָה** Séthről az áll, hogy atyja képmásában lett alkotva, vagyis a magasabb bölcsesség után törekedett. Az általa személyesített erő neveztetik királynak.¹⁾

A példabeszédek **עֲזֵרָה** versét (6 f. 1.) „Fiam, ha kezeskedtél barátodért, és idegenért összezsaptad tenyeredet“ allegorice akkép magyarázza, hogy ez az ember lelki erejére vonatkozik, a hol **זֶר** alatt a rossz hajlam értendő, ez az anyagi állati természet, **טֹבַע הַחַיּוֹנִי** mely ha megromlik, olyan mint azon gonosz, ki kikölesönöz és nem fizet, — vagyis ezen **טֹבַע הַחַיּוֹנִי** állati természet gyakran vesz kölcsönt barátjától, a mi **שִׁפְעַת הַשִּׁכְלִי** az észbeli emanatió, a kapocs, mely Isten és ember között van, melyre alkalmazható e vers: (Péld. 27. 10.) **רֵעֶךָ וְרֵעַ אֲבִיךָ אַל תַּעֲזוֹב** „Barátodat és atyád barátját el ne hagy.“

¹⁾ וחלק השכלי אשר לנפש שלשה כחות קנויים זה אחר זה. הראשון מהם הוא השכל הקנוי שבו ידמד המלכה... להחיות הנפש אשר אין חפץ בו. השני אשר בו יחשב ויסתכל בדבר שירצה לעשות... והחפץ בו אבל לא לעצמו. השלישי הוא אשר בו ידע החכמה וידבק בעדוניהם וזה ראוי באמת להקרא מלך. p. 22a.

Ha ezen lelkierő a testi szükségletekkel foglalkozik, akkor megvonja ama munkát a saját hasznára való működésétől, s így a testi erő kikölsönzött a szellemeiből, ez mintegy kezeskedik érlette, s ha nem fizet, vagyis nem enged az észnek hatalmat a test fölött, — akkor elmondhatni az Irás szavaival: (Példab. 22. 7.) **עֵשֶׂר בְּרִשִּׁים יִמְשֹׁל וְעֶבֶר לֹה לְאִישׁ מְלֹה** „A gazdag uralkodik a szegényen, és az adós szolgálja a hitelezőnek.“ az embernek többi tagjai és erői szegények, és joggal lesznek alávetve az ész uralmának. (Példab. 22. 27.) **אִם אֵין לָךְ לְשֹׁלֵם דְּמָה יִקָּח מִשְׁכָּבְךָ מִתַּחְתֶּיךָ** „Ha nincs fizetni valód, miért vegyék el fekhelyedet alólad“ Itt fekhely alatt a thóra értendő, mert ez az ész pihenő pontja, azon kell kipihennie és felébrednie az embernek, hogy megértse az igazságnak szavait. Erre vonatkoznak az Irás következő szavai is: (Ének. ének. 3, 1.) **עַל מִשְׁכְּבִי בִּלְלוֹת בִּקְשָׁתִי אֶת שְׂאֵהָבָה נַפְשִׁי בִּקְשָׁתִי** „Székhelyemen éjjel kerestem azt kit lelkem szeret, kerestem, de nem találtam.“ ¹⁾ valamint átvitt jelentéssel bir eme mondás: **מִים קָרִים עַל נַפְשִׁי** „Üde víz a szomjasnak olyan a jó hír a távol vidékről. (Példab. 25. 25.)

Már bölcseink is mondják, hogy a thóra a vízhez hasonlít, a mely minden tudományszomjast kielégít, különösen ki utána fáradt, de a ki még sem találja arra nézve csak **עֵיפָה וְשִׁמּוֹעַ טוֹבָה מֵאַרְץ מִדְבָּר** hírből ismert. A thóra vízhez hasonlítottatik, egészségesnek és betegnek egyaránt van szüksége rá, minden lakásban pénz nélkül kevés fáradtság útján fellelhető, szükségesebb minden másnál, felüldíti a lelket, vizet nem röstel kérni a feljebbvaló az

¹⁾ p. 41 b.

alacsonyabbtól, hasonlókép a thóra tanulásánál sem szégyen, ha a tudós kérdést intéz ahhoz, ki nálánál kevesebbet tud.

Mikép a víz a testről a szennyet lemossa, úgy tisztítja meg a tan is a lelket minden salaktól, csak a ki evezni tud a vízben nem süllyed alá, a ki a tanban nem tud eligazodni, megzavarodik. Valamint a forrásban hiány nem mutatkozik, bár hányan is merítenek belőle, ép úgy a tudós sem veszít tudományából, bárhánnyal közli is azt.¹⁾

(Exod. 15. 25.) **יִמְחִיקוּ הַמַּיִם שָׁם שֵׁם לִי הָרָק וּמִשַּׁמֵּם** „**וְשֵׁם נַחֲדִי**” És édesek lettek ott a vizek, ott adott törvényt és jogot, és ott tette próbára. A szent írásnak e szavait szintén a tanra magyarázta. A tan kinyilatkoztatását megelőző három napi utazás ugyanis az élet három korszakát az ifjúkort, férfikort és vénséget jelenti. A tan kinyilatkoztatása előtt sivatagban vándoroltak és nem találtak vizet, azaz nem találták a thórát. Isten is csak három napi előkészülésük után bocsájtkozott le a színei hegyére, miután ruháikat megmosták és tartózkodólag viselkedtek. Rájok nézve keserű volt a víz. — a thóra — mikép a betegeknek, mert izlésük megromlott, nem volt olyan, mint az egészségesé. Ezen törvényeket a nép nem volt képes felfogni, azért mondta, hogy ezen víz csak Mózesnek és társainak való, s azért zúgolódott a nép, „mondván, mit igyunk“ (Exod. 15, 24.) mert akkor még törvény és ismeret nélkül volt.²⁾ Mózes a sziklára ütött és víz bugyogott a nép számára, vagyis midőn a thóra emberek nyelvén szólott, akkor lett a nép számára is érthető, **וְשֵׁם נַחֲדִי** — így lett a nép próbára téve.

¹⁾ 56 b. 1. ²⁾ 58 a.

A zsoltár 133 f. 2. és 3-ik versét következőleg értelmezi: Kétféle olaj volt a szentélyben, az egyik égítésre szolgált, a másik Áhron és fiainak felkenésére. Ezen olajok jelzik a kétféle tökéletességet, miket el kell érünk. Az egyik olaj, mely világításra szolgál jelzi az észet, mely emánál, ez azon világosság, mely Istentől nyerhető, ez a tökéletesség első foka, mely megelőzi a prófétálást. A másik olaj, mely négyféle fűszerből készítettetik mutatni akarja, hogy ez azon tökéletesség, melyhez érünk, ha Isten útját vizsgáljuk és követjük.¹⁾

A Példabeszédek eme verse (16. 11.) פֶּלֶם וּמִחֹלִי „Mérleg és igazságos mértékek Istenéi, az ő művéhez tartozik minden kő a zacs-kóból.“ Ez az isteni bölcseségre mondatott, mely a jogot és méltányosságot mint külön alakkal bíró dolgokat teremtetten, és Istennek ezen alkotásaiból annyit sajátít el az ember, a mennyit épen tökéletességénél fogva képes.²⁾ (Péld. 10. 7.) זָכַר צְדִיק לְבִרְכָּה וְשֵׁם רָשָׁעִים יִרְקָב „A jámbor emléke áldás gyanánt szolgál, míg a gonoszok neve elenyész“, e szavak egyszerű értelme a következő: a jámbor tette itt ellentétbe van helyezve a gonoszéival, minők például Ábrahám tettei szembe állítva Szodom lakóainak cselekedeteivel. Egyszersmind látjuk e szavakban kifejezve azt, hogy Isten azért parancsolta meg Amálek emlékének kiirtását, mert az ember ha a rosszra gondol, ez által annak emlékét életben tartja, azonkívül még az emberben magában is feltámad gonosz hajlam, mely Amálekhez hasonlóan folyton háboruskodik az észszel, kivonja azt az élet és a fentartó erő korlátából, hogy ne lakjék benne, és

¹⁾ 77 a. ²⁾ 79 a.

hogy ne szolgáljon neki, és a mi belőle fejlődik, azt lenyesi, erőit nem tudja megmenteni, míg a jó embernél az új erőket nem képes szaporodásukban megakadályozni.¹⁾

Jóél prófétában a sáska csapásokat is akkép értelmezi Jákob Anatóli, hogy a sáskák a könnyelmű embereket jelentik, kik tetteikben ide-oda ugrálnak, nem állandóak, kiket Ezájás próféta (40. 22.) így nevez ép ezen szabálytalan mozgásaik miatt. A sáska négy faj közül a **הגב** nevűre illenek ezek.

A **הגב** szó **גב** törzsből származik, és az így nevezett sáskafaj akkor jó létre, midőn már az aratásnak vége, és nem akkor, mikor a növény még ép. Ezen sáska fajok a rossz hajlamot jelzik, melyek ma rossz cselekedetre csábítanak, holnap már a bálványimádásra készítenek. A sáskafajok közül a **הסיל** nevű a végére van hagyva, mert pusztulást jelent, mikép a rossz hajlam is pusztulást eredményez.²⁾

A rossz hajlam feltüntetését czélozza Zecharja próféta látomásai közül a következő (1 t. 8. v.): **ראית איש רוכב על סוס** „Láttál egy férfit lovon ülni“. Ugyanis a ló a háborúban futásra van szánva, mikép írva van: **סוס מוכן ליום מלחמה** „A ló a háborúra van felszerelve“ (Példab. 21. 31.) s mint azt kell tudni fékezni, úgy kell az embereknek is észszel birniok, hogy a szívökben háborgó szenvedélyek harczában kellően tudjanak kormányozni, mert valamint ha a lovas a gyeplővel nem tud bánni, bokrossá teszi lovát, úgy az is a ki nem tud uralkodni rossz hajlamán, ennek áldozatul esik.³⁾

Nem csak prófétai képleteket magyaráz szerzőnk

¹⁾ p. 81 b. ²⁾ 83 b. ³⁾ 83 b.

allegoricus módon, hanem a bibliának történeti igazságait is. A tövisbokorban való megjelenés, a tűzben való égés arra mutat, hogy Izráel, mely legkisebb a népek közül, a nyomorok tűzében tisztul, és Isten életben tartja az elnyomottak szellemét, hogy az alkotójához elérhessen.

Tűzzel hasonlítja össze az angyalokat, **השכלים הנברלים** mert a tűz világít és melegít, hozzá hasonló továbbá az Istentől emanáló ész, míg az ember esze, minthogy az anyaggal van összekapcsolva sötétséghez és homályhoz hasonlitható. Azért neveztetik a tan is tűznek, mely a szellemi meleget Isten szeretete által felébreszti, és azért jelennek meg az angyalok tűz alakjában.¹⁾

A Sabuoth ünnepén hozott két áldozati kenyér a kétféle tanra, az írott és szóbeli tanra utal, valamint a **ועשני** és **ושמקני** (Dent. 5. 2. 4.) kifejezések is. Pészáchkor az Ómért mutatták be, mely árpából volt, a mi az állatok étele, jelezni akarván vele, hogy az Egyiptomból való kiszabadulás által csak a testek lettek megszabadítva, míg Sabuothkor a lelkek nyerték felszabadulásukat, azért hoztak buza áldozatokat, mint az ember táplálékát.²⁾

Három napig tartott, míg a szövetség ládája Izrael előtt elvonult, és a békét meghozta nekik. Ez arra céloz, hogy minden korban az ifjúságban, férfikorban és vénségben tartsa az ember szeme előtt Istent, akkor elűzik magoktól a belső és külső ellenséget, és oly nyugalmat érnek el, minőt Isten kíván.³⁾

Zecharja prófétában (3. 1.) ekkép magyarázza a főpapra vonatkozó látomást: **ירא את יהושע הדן גדול**

¹⁾ 95 a. ²⁾ 121 b. ³⁾ 130 b.

„**עומד לפני מלאך ה' והשמן עומד על ימינו לשטן**” És látták a főpapot Jozsuát, mint állott az angyal előtt, és a sátán jobbjánál volt, hogy ingerelje. A főpap nem volt tökéletes, hiányzott azon tulajdonsága, hogy megtiltotta volna fiainak idegen nőt venni, a mint az Ezrából (X. 18) kitünik, ily értelemben fordítja Jónáthán targuma is, **הו ליה בנין דנסיבין להון נשין דלא כשרין לכהנתא**, és erre vonatkozik bölcseink mondása: **מי שיש בידו למחות**: És a testi vétkezők minden büntetése abban áll, hogy a lélekben lakozó értelmi erő nem akadályozza meg a többi vétkező részt, még pedig az érző és felébresztő részt — **הלך המתעוררה המרגיש** — melyek társai a gonosz embernek, ezáltal a rossz tulajdonságok törbe ejtik, miket a próféta **בגדים צואים** tisztátlan ruháknak nevez, míg ellenkezőleg a jó tulajdonságokat „tisztá ruháknak” nevezi, s ki nem tisztítja ruháit, vagyis nem iparkodik jellemét szilárdítani jó tulajdonságok által, annak oldala mellett áll a sátán.¹⁾ Maimunit idézve magyarázza, hogy ily értelemben vendő: **„ברצות ה' דרכי איש גם איביו ישרים אתו**” Ha az örökkévaló kedvet talál valakinek utjaiban ellenségét s kibékíti vele”, (Péld. 16. 7.) t. i. hogy segítették a magasság belüli közlépények az embert teremtetésében, akkor lett az asszony is tökéletes, teljes midőn találatott hozzávaló lény s erre vonatkozik (példab. 28, 22) **מִצָּא אִשָּׁה מִצָּה טוֹב** de „Ki nőt talált, jót talált” ha a rossz anyag győzelmeskedik fölötte, és átváltoztatja tulajdonságait, akkor beteljesednek az irás szavai: Ellenségeit kibékíti magával. **גַּם הַנֶּחֱשׁ הָיָה** Ily értelemben magyarázható: **וְהָיָה מִכָּר הַיָּהּ הַשְּׂדֵה** (Móz. I. 3. 1.) mert itt is található e kifejezés **וְהָיָה הַשְּׂדֵה הַשְּׁלֵמָה לָד** A **הַשְּׂדֵה** hasonlít a növényi

¹⁾ 132 a.

lélekhez, a **חַיַּת הַשָּׂרָה** pedig a tápláló és érző erőhöz s mert a tápláló erőnek nincs semmi öntudatos szándéka cselekvéseinkben, azért a rossz hajlamot a kígyó képviseli, mely minthogy kárt okoz, tehát a legravaszabbnak van feltüntetve. Ez csábítja el a szívet, melyhez, tartozik a felébresztő erő, s ez vezeti félre az asszonyt mint anyagot, s ekkép vétkezik a férfi is.¹⁾

A jó tulajdonságok olyanok a böcs lélekre nézve, mint a ruha a testre, melyeket **כְּתָנִים** köténynek hívják, ezek a megtisztelés ruhái **עוֹר** bőrből való kifejezés azt jelzi, hogy fehérek és simák voltak.¹⁾

A bibliai elbeszélése szerint Ádám és Éva mez nélkül voltak és nem szégyenkeztek, vagyis vétkekkel voltak terhelve, aztán készítettek fügefalevélből való kötényeket, mikkel elfődték szemérmöket, mely a vágyódást jelzi. Lehetséges, hogy valódi levél volt az, miről szó van, mert a levél befödi a gyümölcsöt, azért neveztetik **עֵלֶה**-nak, így mindaz, mi valamit elföd, levélhez hasonlítható. Ezen kötények méltán nevezhetők tisztátalan ruháknak, mert a levelekről tudva van, hogy a vétket jelképezik, melynek zöld szín a jelképe, mikép írva vagyon: „És átváltoztak az arcok zöldekké.” (Jer. 30. 6) **וְנִהְיָנוּ כָּל פָּנִים לִירֶקֶן** — mint a rosznak tulajdonságai. A piszkos ruhák levetésére s tiszta ruhák felöltésére vagyis a lelkek tisztítására vonatkozik (Ezaj. I. 18.) **אִם יִהְיֶה חֲטָאֵכֶם כְּשֵׁנִים כְּשֵׁלֹי יִלְבְּנוּ** „Ha vétkeitek vörösek mint a fonál, oly fehérek legyenek mint a hó.”

Zecharja prófétából ezen verset: (3. 7.) És figyelemzettetett Isten angyala mondván: **וַיַּעַד מֶלֶאךָ ה' בִּיהֲשׁוּעַ** **לֵאמֹר אִם בִּדְרֹכִי תֵלֵךְ וְאִם אֶת מִשְׁרַמְתִּי תִשְׁמֹר וְגַם אֶתָּה תִּדְרֹךְ**

¹⁾ p. 132 b. ²⁾ 133 b.

„Ha utánam haladsz és parancsomat megőrzöd és házamban gazdálkodol“ az egyszerű értelmén kívül akkép is magyarázza, hogy a philosophiai tudományokkal kell foglalkozni, mindaddig, a míg csak az ember elérheti ama legmagasabb fokot, mit csak elérhet, még pedig a **חכמות הלימודיות הטבעיות ואלהיות** dialectika, physika és metaphysika — de előbb kell az Isteni tudományokat elsajátítani, a mi **ביתו**-nak neveztetik, mikép írva találjuk **בבית נאמן** (Nam. 12. 7) „Hü egész házamban.“ **תשמור את הצרי** „Ha őrzöd udvaromat“ ez alatt értendő, hogy az angyalok lényegét kell megismerni, kik mindig Isten házához tartoznak.¹⁾ **בית מקדש** „Szentély“ alatt az isteni tudományt érti, hová a legavatottabbak hatolhatnak be, mikép csakis a főpap mehetett a szentélybe. Azután említi a természeti tudományokat, melyek a két világ ismeretére vonatkoznak, ezek a **הצירות ביתו**. — Tudományok a külső udvarban, a matematika, és a belsőben a physika.²⁾

Egyike a legmerészebb allegoricus magyarázatainak a szentély tárgyainak felfogása, a hol ugyanis a lámpának hét összetartozó ága a 7 fő csillagzatnak összetartozását jelképezi, melyek között semmi ür sem létezik. Az asztal, mely közel volt hozzá, s annak két oldalában elhelyezett hat-hat kenyér a téli **מז"ק נד"ר** és az ugyanannyi nyári évszakot jelző csillagra utal, — **שמי"ת סא"ב** — azért voltak az asztal éjszaki részén, mert a kos, mint a csillagzatok elseje éjszakon tanyáz. A főpap ruhájában lévő **ephod** a **sóhám** kövekkel, és a rávéssett törzsek neveivel, melyek közül hat az egyik,

¹⁾ p. 134 a. ²⁾ p. 135 a.

és hat a másik kövön, és a chósen azt jelenti, hogy mutassa Istennek a világ fölött gyakorolt uralmát a csillagzat befolyása által, melyet Isten kényszerít Izrael előnyére lenni. A talmud tana szerint אין מלך לישראל Izrael nem függ a csillagzattól, s ez azért van, mert Isten szereti a népet, azért van Jákobnak 12 fia a tízenkét csillag szerint.¹⁾

A tudás és az élet fája, valamint az éden kert, melyből négy folyam eredt, vagy Ezékiel prófétának látomásában azon víz, mely a pitvarból ömlött körül, vagy a talmudnak azon ismeretes példázata, ארבעה נכנסו לפרדס négyen bementek a kertbe, mindez csak átvitt értelemben veendő. A kert nem más, mint a gyönyörnek meghatározott helye, az éden pedig a szellem élvezete, mi a jó izlésből ered.²⁾

A működő ész körében több élvezeti módozat található, azért helyezett oda az ember. Eletfa alatt az isteni magasabb bölcsesség értendő, mely csak akkor érhető el, ha a többi magaslatot már elérték, ezért állott e fa a kert közepén. Tudásfának nevezhető a jogi tudomány, melylyel azok vannak eltelve, kik kormányoznak, a jót megtudják különböztetni a rossztól, a kikre a biblia azt mondja: והייתם כאלהים „És lesztek mint az Isten“ (Gen. 3. 5.) A נהר az emánálást jelzi, mely által isteni erő a שכל הפועל megkönyörül az embereken, és annyit emánál, a mennyire szükség van minden tanulmányhoz. Innen érthető, hogy a folyó a kertből eredt, azt megöntözi és négy részre oszlott. A négy arra utal, hogy a három főtudományon — a

¹⁾ p. 137 b.

²⁾ הנמשה לריוח טוב והשכל הוא עדן הצורות הפשוטות ובו נמצא השם הן שהוא כולל עצים רבים.

dialektica, physika, és metaphysikán kívül még a jogit is öleli fel.¹⁾

Anatóli egyik társának magyarázatát fogadva el Zecharja próféta eme versét: **מִה מִטֵּב וּמִזֶּה יִפְּיוּ דָגָן בְּחֻרִים** (9. 17.) „Mi szép és kellemes az ifjakat mint a gabnát, és a szüzeket mint a bort növeszti“ úgy magyarázza, hogy **בְּחֻרִים** ifjak alatt az észnek erőit érti, míg a **בְּתִילֹת** alatt a szüzek a lélek többi erőit mondja.²⁾

A második zsoltárnak eme verse: **בְּנִי אַתָּה אֲנִי הָיִים יִלְדֶּתִי** „Fiam vagy, én szültelek ma, mely a Messiásra magyaráztatik, szerinte nem az anyaméhből való születést jelenti, hanem az ember tökéletesedését, az által, hogy az ész in effectu létezővé alakul.³⁾

Hogy a szukkoth ünnepkor 7 napig sátorban kell lakni, ez intésképen szolgál arra, hogy Isten tanait megfontoljuk és megismeréséhez közeledjünk, hogy árnyékában megpihenhessünk. A négyféle növény a thorával foglalkozó négyféle emberekre utal; a kellemes illatu ethrog azon tudósokat jelenti, kik széleskörű ismereteiken kívül jó tetteikkel is gyönyörködtetnek. A pálmaág egyenes tartása és növése a tudományban folyton előre törökhöz hasonlít, kik Isten házában vannak ültetve, és Isten udvarában virágoznak. S valamint a pálmaág a magas felé tör, úgy közelednek a jámborok is Isten felé. A myrtus alacsony szerény, nincs szép alakja, csak szaga, ez a tudatlan emberek képe, amennyiben a parancsolatokat teljesítik, de cselekedeteikben nem az okosság vezérli őket, hanem csupán alázatosságból teszik.⁴⁾

¹⁾ p. 142 b. ²⁾ 170 b. ³⁾ p. 176 a. ⁴⁾ p. 183 a.

Jakobnak allegoricus magyarázatából kitűnik, hogy ő a philosophiai irányban halad, s nem a mysticus allegoriát követi, elődei közül is azokat említi, kik hasonló módon jártak, különösen Ábrahám ibn Ezrát, Salamon ibn Gabirol. Legmélyebb hatást gyakorolt reá Maimuni Mózes, kinek philosophiáját csaknem teljesen átvette, rendszerének hű követője. Nagy hatással volt reá Averroes is, a kit gyakran idéz. Már allegoriája sem teljesen független az őt megelőzőitől, sok hasonló gondolat emlékeztet Philóra, — de mégis mutat önálló felfogást is, míg philosophiai értelmezéseiben új rendszerre épenséggel sem akadunk. De lássuk magát a munkájában kifejtett nézeteit.

Az anyag — Aristoteles és követői nyomán — szerte csak az alak hozzájárultával lesz valóban létezővé. Az Isten szavára lett az energiában létezők, a sphärák mozgása és az elemek vegyülése által a létező világrend. Ez értendő a bölcs Salamon szavai alatt, midőn mondja (Péld. 30. 15.) Alukának két leánya **הב הב** három nem lakik jól és négy nem mondja „elég.“ Ezek t. i. a létezés és pusztulás okai.¹⁾

A 103. zsoltár 19. verse. „Isten az égben van thrónusa, és fensége minden fölött uralkodik“ **ה' בשמים** — alkalmat ad neki, hogy feleljen meg a rationalisták — **אנשי המחקר** — véleményére, kik szerint Isten elhagyta a földet, és nem ő maga teljesíti a felügyeletet **בהשגחה**. Ezeknek ellenveti, hogy a mondat másik része elég világosan amellest szól, hogy még a legalsóbb világ teremtményekre is, melyek legutolsó elemekből vannak összetéve, kiterjed

¹⁾ p. 5 b.

a magasabb lények felügyelete. Istent is háromféle alakban lehet dicsérni, még pedig: 103. zsolt. 20. versei szerint **ברכו ה' מלאכיו יגבורי כח עשי דברו לשמוע בקור דברו** „Dicsérjétek az Istent angyalai, az erősek, kik szavát végrehajtják, hogy figyeljenek szavaira melyek alakok anyag nélkül — ezek cselekvéseik csakis a halásban nyilvánul, a 21. v. szerint. „Dicsérjétek az örökkévalót csapatai, szolgálói, kik akaratát **ברכו הכל** teljesítik, kik ezeknek láarendeltjei állandó anyaggal bíró alakok, **עזרת נשואות** ezek a sphärák, az égi csapatok, melyek Isten akaratját teljesítik; továbbá a mulandó lények, melyek anyag és alakkal bírnak, s szintén összefüggésben állanak a magasabb lényekkel. Mindezek fölött áll a 22. v. szerint **ברכו ה' כל מעשיו בכל מקומות ממשלתי ברכי נפשי ה'** „Dicsérjétek az örökkévalót minden alkotása, mindenütt van hatalma, dicsérd lelkem az örökkévalót“ — kinek hatalma mindenhová kiterjed, és kit nem lehet másképp dicsérni, csak ha műveit megismerjük. **כל תהלותי בו** ¹⁾ **נאמרות הוצה ל'**

Az angyalok fokozata a legfőbb ²⁾ mert ők Isten-

¹⁾ Ez Maimuninak azon öntudatosan független, látszólag a vallásos érzülettel ellenkező állítása, hogy Istent meg nem ismerhetjük; már az új platonikus philosophia mondotta ki, sok egyházatya ismételte, és az arabs gondolkodók is elfogadták azon mondatot, hogy csak azt tudhatjuk Istenről — a mi — nem lehet Isten. Dávid Al-Mokammez Aristotelesre vezeti vissza. A zsidó bölcsészetben Bachja ibn Pakuda óta mindig visszatér, Salamon ibn Gabirol költeményeiben, Juda ha Lévi, Joseph ibn Zadik is belemélyed e gondolatba, Abrahám ibn Dávid kiemeli, de teljes érvényre csak Maimuni hozta bizonyítása által. L. Kaufmann Attributenlehre p. 481.

²⁾ Ellentétben Szaádja és Abrahám ibn Ezra véleményével.

hez szorosan csatlakoznak, rájuk emánál az ő fensége, ezeket tartják az emberek szenteknek, mert ezek mutatják Isten műveit azért hasonlítottak a fenség ruháihoz — mikép írva van: „Fenséggel és disszel ruháztad” — **הוֹדַהּ הָרוּחַ לְבִשְׁתָּהּ** (104. 2.) mikép a ruha a testet fűdi, úgy tölti el az emanatió, mely Istentől jó a spharakra, és innen a mulandó lényekre az egész világot. Bölcsseink szerint a világító testek az angyalok emanatiójából teremtetek, a világító testek emanatiójából pedig a csillagzatok, melyek természetöknél fogva különfélék, mert az ég zaphirszimü **סַפִּירִים** — míg a világító testek nem olyanok. Társa nevében említi Aristoteles véleményét, mely szerint a csillag és csillagzat közti viszony olyan, — **זוֹכֶת בּוֹכֵב אֶעֱלֵה הַגִּלְגַּל** — mint a szem és a test között. És hogy Istenre vezessék vissza a spharak és a csillagok fölötti uralmat, azért mondták, hogy a fenség thrónusa alatt lévő hó adja az első anyagot. Maimuni szerint ezen emánatió sokkal tökéletesebb a többinél, azért neveztetik ez **שֵׁלֵה**-nek a többi pedig **אֶחָד**-nak. Mindez azonban csak példázatkép van mondva a világ teremtetését illetőleg, mert Isten nem teremtett egyik dolgot a másikból, hanem mindent egyszerre alkotott — még pedig semmiből.¹⁾

Azon kérdésre, hogy miért adatott tiz parancs, következőképen válaszol Jákob. A talmud is a tizet veszi fel, mint a létezők alapfogalmát; Aristoteles szerint is 10 kathegoria van. A világ teremtése egy közvetítő által történt. **בְּרֵאשִׁית בְּרָא אֱלֹהִים — אֵין רֵאשִׁית** Gen. 1. 1. „kezdetben teremté Isten“ ezt tanítják bölcsseink, és a hagyomány szerint: „Isten a

¹⁾ p. 53 b.

thorát szemlélte s a világot teremtette, הקב"ה מביט בתורה ובורא את עולמי — míg a philosophia ezen közvetítő alatt a שכל הפועל térte és szerinte „Isten az észnek világát szemlélte, és belőle emanáltatta a létezőket“. הקב"ה מעיין בעולם השכליים ומשפיע ממנו המצויות.

A tizféle áldás יהיה העולם is arra mutat, hogy csak mondás által teremtetett a világ, s minthogy mindennek van alkotója, alakja, anyaga és czélja — azért lett a hetedik napon befejezve minden teremtés vagyis, hogy az anyagok új alakot öltöttek, a czél pedig volt a kert megőrzése és feldolgozásai a mi az ember feladata volt, melyért bölcsseink szerint az egész világ teremtetett, tehát érette lett alkotva. אתה קדשת את יום השביעי תכלית מעשה שמים וארץ. A mit a szombati imában mondunk — ezalatt nem az értendő, hogy a világ, mely mulandó dolgokból áll, végczélját éri és elpusztul, hanem hogy hasonló egy gyűrűhöz, melyben már minden készen van, csak még a pecsét hiányzik, mely alakot ad sok dolognak, hisz az a végczélja a gyűrűnek; úgy van a szombat is a világteremtésre nézve. Ez a létező dolgokat állandósítja szó és tett által, ברוך ה' נור ומקיים ezzel hitelesíti a természet rendjének megváltoztatását a csodákra vonatkozólag, minő például az Egyiptomból való kivonulás is, mert az ész okokkal nem volna megérthető, hanem csakis a természet rendjének megváltoztatása által történhetett, a mi szintén a mellett szól, hogy a világ teremtetett. Ép így magyarázhatók a többi összes csodák.

¹⁾ p. 62 b.

ברוך מרחם על הבריות Ez a mellett szól, hogy Isten nem csak a fajokra, hanem az egyesekre is kiterjeszti könyörületét. (Majm. Móre III.) 8 f. míg a növények és többi állatoknál csak faji felügyelet létezik, a mit társa onnan magyaráz, mert ezeknél az áll a sz. írásban: ¹⁾ ברוך הוא וברוך שמו למעניהם — Azt mutatja, hogy Isten nevét kell megismerni, mikép írva van: והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד (Zech. 14. 9.) „És leszen az örökkévaló király az egész föld fölött és az nap lesz ő egy, és neve egy.“ Különfélekép nevezzük Istent, még pedig három neve van a három világ szerint. Az alsó világra vonatkozólag királynak nevezzük, a nagy világra nézve nagy-nak, mert ott mutatja hatalmát. míg az angyalok világa után — kik szentek — ő is szentnek neveztetik. ²⁾

Mi Istent csak saját nyelvünk képessége, és fel fogásunk szerint dicsérhetjük, mikép írva van: מהלל בפי עמו משוכה ומפואר בלשון חסידיו ez volt oka annak, hogy nem lehetett megtiltani, hogy általában Istennek ne tulajdonítsunk attributumokat.

A 150 zsoltár tíz dicséretet tartalmaz, vonatkozván a tíz égre még pedig בקדשו אל הללויה — ez az ész spharájára mutat, ברקיע עון a mozgató erőre, mely nappal látható; בגבורתו ez a csillagzatokra — מולות-ra és végre a többi hét az annyi számú גלגלים-ra; tulajdonkép mindenki, kiben lélek van, dicséri az Istent, mikép írva van: כל הנשמה הלל כל הנשמה הלל יה הללויה Csakis Istent szabad imádni, nem pedig a

¹⁾ p. 64 a. ²⁾ p. 65 a.

válni, a magasabb kinyilatkoztatás folytán, míg a mi titokzatos, az csak saját okosságának válhatik előnyére.¹⁾ Hogy másokat is felébreszt erre vonatkozik Hoseának eme verse. (2. 23.) **אֲנִי אֶעֱנֶה אֶת הַשָּׁמַיִם וְהֵם יַעֲנֵנִי אֶת הָאָרֶץ** „Én fogok felelni az égnek, és az a földnek“ a minek az egyik értelme, hogy Isten felel mindenkinek, ki hozzáfordul, másrészt azt is jelzi, hogy ő mozgatja a csillagzatokat, melyek mozgásaikban benn foglalják a többi összes mozgást, a mi által igazolják Isten egységét, s hogy ő közvetítők által mindent kormányoz, s hogy testnélküli, s mikép Maimuni mondja, hogy a sphärák mozgása által az elemek összevegyülnek, mely vegyületek változnak a világosság vagy a sötétség behatása alatt, melyek elsejéből jó a vörös szín létre, mely az ég jeleinek oka, ezekből keletkeznek az esőzések, valamint azok hozzák létre az ásványok, növények és az állatok összetételeinek okait. Anatóli Jákob azonban azt véli, hogy a föld már benn foglalja mind a négy elemet, melyek mozgás közben össze lesznek keverve.²⁾

Istennek uralmát hirdeti a thóra a három világban, erre mutat Ezekiél próféta, ki látomásában háromszor, valamint Ezajás próféta, midőn háromszor s z e n t kifejezéssel illette azon három hely szerint, hol látta, még pedig **מִמַּעַל לְבֵסֶת** és **הַבֵּסֶת וְהַדִּיבַל** a trónuson a szent csarnokban és a trónusok fölött. Szent, mert nem látják őt az emberek, szent, mert még az őt vivő szent állatok sem látják, és háromszor szent, mert még a körülötte lévő angyalok, melyek szolgálatát teljesítik sem képesek őt szemlélni. **רִמְמוֹהַ אֱלֹהֵינוּ וְהִשְׁתַּחֲוִי לַהֲדוּם**

¹⁾ p. 87 b. ²⁾ p. 113 b.

(Zsolt. 89. 5) רגליו כי קדוש הוא „Dicsérjétek az örökkévaló Istenünket és hajoljatok lábainak zsámolyához mert szent, ez alatt az alsó világból jövő dicséret értendő, (89. 9.) רוממו ה' אלהינו והשתחוה להר קדשו כי קדוש Magasztaljátok az örökkévaló Isteneteket, és boruljatok szent hegyére mert szent, ez a magasabb világra jelez, mert a hegyek magasaknak neveztetnek.¹⁾

Társától és tanítóitól kérdezte, hogy miért nem áll nyíltan kiteve a thórában. hogy milyen napon adott a thóra, mikép az a pészach és a szukkoth ünnepnél található? A választ azok alapján igyekszik megadni, miket tanult tanítóitól és Maimunitól!

A régiek nézete szerint az összes létező erők a 7 csillagzatnak tulajdonítandók, azok mindegyike egy klíma fölött uralkodik, s azt hitték, hogy a nap a leg-hatalmasabb, mert legnagyobb hasznót hoz, utána pedig a holdat és a többi csillagokat tisztelték, végre minden egyest tiszteltek isten gyanánt és imádták. Erre magyarázza Maimuni, hogy a Szabaeusok 7—7 állatot áldoztak nekik, s mikép Bileámról is mondja a thóra, hogy 7 állatot mutatott be ugyanannyi oltáron.

A cherubimok azért adattak, hogy egyesekre ügyeljenek, kik az élet útja felé törekednek, és távolról sem akarják az embert akadályozni ezen haladásában, mert írva van, hogy a cherubimok ór gyanánt állanak a kard fényénél, nem pedig a fénylő karddal **הוא שאמר** (Gen. 3. 2.) **את להט החרב ולא אמר את החרב הלוהטת** A mire már Maimuni megjegyezte, hogy azok a tökéletesség egyik fokát képezik, a cherubimok éjjel mutatkoznak az embernél alvás közben, mert ekkor az ille-

¹⁾ p. 117 b.

tőnek lelke beszél az angyallal, ez a cherubbal, innen erednek azon álmok, melyek beteljesülnek, — החלומות és a próféta-ság. Innen van az, hogy a próféta-nak tulajdonságai szerint jönnek a látomások, még pedig a bölcs bölcseségről, a jámbor jámborságról, a jótevő adakozásról jövőndől.

Minden hatalom, mely Istentől lett adva, angyal-nak neveztetik. A thóra, mégis chérubnak nevezi, mert ez kis ember alakra mutat, azért volt a bizony-ság ládáján chérub alak, és Mózes is hangot a két cherubból hallott, vagyis azon ürből, mely e kettő között volt. ¹⁾

Az embernek viszonyát Istenhez következőkép tünteti fel: Az Isten és az ember között sok közvetítő létezik, még pedig az isteni fenség emánatiójából keletkeznek az angyalok, ezekéből lesznek a sphäráké, innen ered a négy elem, s a kinél legjobban mutatkozik az elemek összetéte, ez az ember, kinek tökéletesedése abban állhat, hogy felsőbb elemmel egyesül, s ha a legfőbb fokot érte el, válhatik belőle az בני האלהים Isten fia. ²⁾

Az angyalok közvetítő nélkül állanak Isten mellett, és Zechárjának eme verse. (3. 6.) „אתה תדין את ביתי וגם תשמור את הצרי” mutatja az angyalok létezését, mert ezek folyton házában állanak, és szolgálnak Isten előtt. ³⁾

A rossznak létezésére vonatkozólag következőt jegyzi meg: Némely népek hisznek a סמאל-nevű sédben, még pedig, hogy ez a legfőbb angyal volt, de büszkesége miatt ledobatt a pokolba, ez izgatja az embert minden rossz elkövetésére, erre alkalmzták Ezajás-

¹⁾ p. 17 a. ²⁾ p. 48 b. ³⁾ 135 a.

nak Szánchéribre alkalmazott kifejezését **הלל בן שחר** (14. 12.) Ez hamis, még kimondani sem volna szabad, annál kevésbbé leírni. Mert ekkor az angyaloknál emberi tulajdonságot tételezünk fel, míg pedig irigységet, a mi nálok azért sem lehetséges, hisz ők testnélküliek, jól lehet tudjuk, hogy lelkünk is csak azért vétkezik, mert testtel van összetéve. Azonkívül elhinnék azok, hogy Isten teremtett az ember fölé egy osztályt **כת** mely az embert rosszra vezeti, és minden gonoszt hoz létre, ez pedig nem egyéb a duálisták nézeténél, kik szerint jó és rossz isten létezik, — ezek áldoznak a bálványimádók módja szerint a sédimóknak. ¹⁾ **סמאל** Alatt a rossz hajlam értendő, a mit Isten a test fentartására adott, de az ember rossz hajlamánál fogva többet is keres még a rosszban, akár gondolatai, akár tettei által.

Ha az emberek látnak egy rossz cselekedetű embert, kérdik, hogy hogyan teremthette Isten ily természetűnek, a kiben az angyallal annyira egyesült a sátán, és nem tudják, hogy a teremtő a létezőket több szerint alkotta és ezen anyagi fajokhoz fűződnek a különféle alakok, mely előbbieket ezeket is elronthatják, nem szükséges, hogy elrontsa, de mint ellenség elronthatja. ²⁾

A prófétálás tudvalevőleg csak addig tart, míg a próféta él, halála előtt távozik tőlük ezen erő, és átszokta ruházni másra. Így történik ez Élinél, ki azt

¹⁾ **סמאל** alatt értettek sátánt vagy halálangyalt, mely név az Izraellel ellenséges edomi fejedelemtől van véve. Márs csillag képviselője (Rasiel 17 b.) az agádában Ber. R. 56. Eliezer. Bor. 32. Psikta mag. 40. Lásd Zunz „Syn. Poesie des Mittelalters.“ Nachtrag 478 lap.

²⁾ p. 129 b.

Sámuelre ruházta át, mikép írva vagyon: עד לא כבתה נרו של עלי וזהו שמשו של שמואל. Éli prófétálása olyan volt mint a lámpa, melyből midőn az olaj kifogyott meggyuladt Sámuel prófétai szikrája, melyből még tökéletesebb fejlődött ki. Hogy Éli szemei elhomályosodtak arra mutat, hogy megállapodott a bölcsességben való előrehaladásban, ő ugyan akart oly erővel látni, mint annak előtte, de már nem volt reá képes, jöllehet az ész szabálya úgy hozná magával, hogy a prófétának ereje napról-napra nagyobbodjon, de a tapasztalás ép az ellenkezőről győz meg bennünket. Maimuni szerint, minél gyöngébb a testi erő, annál erősebb az ész, annál inkább tisztul a felfogás.

Mózes elérte azon legmagasabb fokot, mit csak ember elérhet, csodákat tett, a természet rendjét megváltoztatta Isten akaratára, mert ő a felsőbb lényekkel volt összeköttetésben, ebből kitűnik, hogy a prófétai erő is többféle. A kik álmukban jóslást látnak, nem fognak kételkedni azok igazságában, míg egyéb álmok, ha be is teljesülnek — nem tökéletesek, mert csak az ember képzelő erejének szüleményei, minő például Pharao álma. A talmud szerint az álom a prófétálásnak egy hatvanad része, minthogy látunk benne isteni szellem nyilatkozatát, mikép a Józsefnek álomfejtéséből kitűnik.¹⁾

Jákob és Dávid megáldották fiaikat haláluk előtt, a mi bár fölöslegesnek látszik, hisz még éltőkben megtanították őket Istent félni, de mégis midőn közeledik a halál, az ész távozik a testből és emánál azok testére, kik hozzájuk közel vannak. Így tett Eljáhu Eli-

¹⁾ p. 36 b.

sával, ki legtökéletesebb tanítványa volt, benne látta helyettesítőjét, Elisa kettős részt kért, tudta ugyan, hogy kapott annyit az isteni szellemből, hogy önmagát tökéletesíthesse, de hogy másoknak is juttathasson, azért kellett két részt kérnie. Ez az első szülöttségnek jogigénye. Jósua is azáltal érte azt el, hogy Mózes kezét rá tette, mert szolgálatában volt.¹⁾

A Messiás hitre vonatkozólag Zecharja eme verséhez fűzi megjegyzéseit, (4. 6.) **לֹא בַחֵיר יְלָא בְּכַח כִּי אִם בְּרֹחַי** „Nem a hadban, nem a nyers erőben, hanem szellememben“ vagyis daczára annak, hogy már régóta vagyunk üldöztetéseknek kitéve, idegen népek között élünk, még sem szabad felhagynunk reményleni jobb kort és biznunk kell a megmentőbe, nem kell félnünk a nagy hatalomtól, mert Isten mindennek ura, mikép írva van: **כִּי הִנֵּי הָאֵבֶן אֲשֶׁר נָתַתִּי** a mi arra mutat, hogy a föld anyaga mind oly alakot vesz fel, minőt a teremő akar, azért lesz kőhöz hasonlítva.²⁾

Hasonlókép erre mutat ugyanezen prófétának amaz állítása, hogy a bójtnapok örömnappokká változnak, ami csak akkor lesz lehetséges, ha az igazat szeretjük, és a békét kívánjuk.³⁾

Kétféle Messiást vesz fel; az egyik, ki mint Messiás király napjainkban érkezend, míg a másik Dávidról mondatik (89-ik zsoltár) Messiás alatt értendő az igazi, állandó, földi uralom, itt ép úgy mint a tulvilágon, milyen volt Dávidé. Ezt bizonyítják ama zsoltár versek, melyek a jámborok és gonoszok jövődjére vonatkoznak, hogy az emberek tévedéseit eloszlassa arra nézve, hogy a jámborok rosszsorsuak, míg a gonosznak napjai jól folynak.⁴⁾

¹⁾ p. 43 a. ²⁾ p. 136 a. ³⁾ p. 154 a. ⁴⁾ p. 176 a.

A túlvilági életben való megjutalmazásra utal ezen zoltári vers: **הַגּוֹאֵל מִשַּׁחַת הַיָּדַי הַמַּעֲטִירֵי הַסֵּר וְהַחֲמִים** (104. 19.) „Ki életedet a pusztulástól megmenti, s a ki kegygyel és könnyörülettel övez körül,” ez czáfolat azok ellen, kik szerint az összes lények felélednek holtuk után, a mit mi el nem fogadhatunk. A 103. zs. 16. és 17. verséből az tűnnék ki, hogy a holtak nem támadnak fel, az azonban lehetetlen, hogy a jámborok lelkei elpusztuljanak és a többi lényeké fenmaradjon. De igenis, Isten megbocsájt a testnek, mely a vétket okozta s csakis a gonoszokra vonatkozik e vers: **לֹא בִרְנָה עוֹד מִקִּוּמִי** (Ijob 7. 7.) „Nem látja többé helyét.” A test ugyanis négy elemből van összetéve, lassanként elenyéssz, s minden elem visszatér sajátjához, s többé nem egysül egy testté, mit lelke tartott fenn, hanem porrá válik. Mig a többi rész feléled, ha Isten életszellemet önt beléje, mikép Majmuni III. könyv 13. f-ben a Móréhban azt kiemeli. ¹⁾

A holtak feltámadása képezi alapját a túlvilági életben vetett hitnek. A mit az ember ezen a világon szerzett, arra vonatkozólag mondatnak a 104. zoltár versei 33.-tól végig. A lévjáthan azon állat, miből a jámborok túlvilágon táplálkoznak, és a hagyomány szerint is nem a gyomor megtöltése van értve alatta, hanem mikép neve mutatja **לֹוֹת הֵן הֵם לְרֹאשִׁיךְ** (Péld. 1. 9.) „Bájkoszoru fejedre,” a jámborok ülnek Isten közelében és élvezik Isten fényét, a mi Maimuni szerint azon tudásban áll, melyet valaki elérhet Isten engedélyével, ez azon koszoru, mely fejöket disziti. ²⁾

Ezekben volnának összefoglalva röviden azon főmozzanatok, melyek allegoricus és philosophicus magya-

¹⁾ p. 52 a. ²⁾ 135 b.

rázatát feltüntetik, a vallás minden alaptétele kifejtésre talál exegesisében, mely szabad felfogásról tanuskodik. Előadásában mindenütt előbb a szentírás egyszerű értelmét tünteti fel, azután tér csak át az elvont fogalmak magyarázására, végre azokból az erkölcsi tanuságot levonva s mindenkor int a thóra parancsainak szigorú megőrzésére, mielőtt egyes előadásait befejezné. Elve általában az észszerű felfogást honosítani meg, s hevesen kel ki azok ellen, kik csak vakhitűen teljesítik a szabványokat, a nélkül, hogy igyekeznének azok értelme után kutatni, jöllehet, meg kell fontolni, hogy előbb áll a bibliában **לְאַהֲבָה** kik Istent szeretik, kik igyekeznek őt megismerni, utait és tetteit megérteni, s csak azután jönnek azok, kik a parancsokat teljesítik minden öntudatos meggyőződés nélkül. **בִּי הָאֱהָבָה הָעֵינֶיךָ** — **וְשׁוֹמְרֵי מִצְוֹת טְפִילָה לֹא** — Panaszkodik azok fölött, kik Istenről érzékileg nyilatkoznak, kik „halljad Israel“-t és Isten egységét hangoztatják, mindenütt való létét fejbőlintással igazolják míg szívökben Istent érzékileg képzelik, testileg gondolják. Ez nem Isten iránt tanúsított szeretet, hanem gunyolás.¹⁾

Ő ismerte azon ellenszenvet, mely Maimuni bölcsészeti rendszere ellen keletkezett, s azon támadásokat, miknek a nagy tudós ki volt téve, teljesen tudatában volt annak, hogy saját tanai is nagy ellenzésre fognak találni.

Igy szól: „Jöllehet tudom, hogy értelmezéseim sokaknak vakmerőknek fognak látszani, és engem valódi megbotránkoztatónak fognak tartani, mégis nem vonakodtam magyarázataimat megadni,“²⁾ s bár a nagy

¹⁾ p. 140 b. ²⁾ p. 6 b.

mester Majmuni figyelmeztetett, hogy a példázatok megválasztásában nagy elővigyázattal kell eljárni, én némileg túl mentem ezen a határon, s tudom, hogy szavaim teljesen idegenszerűek azok előtt, kik gondolkodás nélkül olvassák a szentírás szavait; de célom ezeket az igazsághoz közelébb hozni, mert a thórát akarom megértetni, és fejleszteni annak tanulását. ¹⁾ Bár meg vagyok győződve, hogy szavaim sokaknak nem tetszenek, s azokat el nem fogadják, de az igazság érdekében mégis mindenütt kell a tanokat hirdetni, s ha ezer körül csak egy is találkozik, ki azokat jól felfogja, ezen egy kedvéért nem szabad a tanok hirdetését abban hagyni. ²⁾

S valóban nem csalatkozott, midőn azt vélte, hogy munkája sok támadás czélpontja lesz, mert nagy elterjedtségnek örvendett épugy Itáliában mint a Provençében és Spanyolországban. Egyszerű de azért tiszta nyelvezet, tudományos és beható fejtegetés, a szerzőnek vallásos és mély kedélyérzete, szerény magatartása, — a mennyiben azon elvet hangoztatja, hogy bárkinek helyes nézeteit el kell fogadni, — de főleg azon széles tudomány kör, melyet kifejt, midőn egyaránt mutatja beavatottságát a talmudi és hagyományos ismeretekben mint az akkori tudományok minden ágaiban: mind e körülmények indokolják ama közkedveltséget, melyben a munka részesül a tudományok barátjánál, s azoknál, kik Maimuniban a nagy mestert, a vallásrendszer megalapítóját látták. Ellemben könnyen felfoghatjuk, hogy a Maimuni elveit rosszaló egyoldalú, csakis a talmud ismeretében kiváló tudósok a Malmad Hatal-

¹⁾ p. 8 a. ²⁾ p. 159 a.

midimot ürügynek és eszköznek tekintették arra nézve, hogy a philosophiával foglalkozókat átokkal sujtsák, és ellenök a leghevesebb harczot megindítsák.

Maimuni személye oly tekintélyben részesült, hogy csak félve mertek ellene felszólani, de annál indokoltabbnak látszott, midőn kikeltek védői ellen, kik még túl is hatoltak a mester által kiszabott korláton. Mint ilyen védője Maimuninak szerepel Jákob Anatóli is, ki ép akkor írja prédikációit, s gyűjti egybe, midőn a Móréh elleni vita nagyban dühöng. Mint Tibbonida élénk részt vesz a védelemben s a többi között így szól munkájának egyik helyén, megjegyzéseit fűzve a Példabeszédek verséhez:

משיב רעה תחת טובה: וכונתי בזה על המדברים סרה על האיש האדום הרב רבינו משה בר מימן ז"ל עד שאמרו לרע הבנתם שהוא כפר בתחית המתים הלילה הלילה לו כי הוא דבר ברוח הקדש וברוח הכמה כל מה שדבר בענינים אלה והמבין את לחשיו ידע כי הוא הלך בדרך הנביאים והכתובים. ואלו היה דוד ואסף בדורותיהם היו מדברים הרעים האלה עליהם מה שדברו על הרב רבינו לפי שהם בני בלי לב. ¹⁾

Már maga ezen körülmény elég lett volna arra nézve, hogy szítsa maga ellen a tudomány gyűlölőinek ellenséges tüztét. hisz Sámuel ibn Tibbon mint nagy vétkezes lett feltüntetve csak azért, mert lefordította a Móréh Nebuchimot. ²⁾ Állithatjuk azomban, hogy csakis ezen allegoricus magyarázat miatt tört ki a vita, mert a Malmad Hatalmidimnak nagy fontosság tulajdonittatik

¹⁾ p. 52. b.

²⁾ Jehuda Alfachar ekkép nyilatkozik: ולואי הספר הזה לא היה ולא נברא לא מטרנם ולא נקרא. ויד ר' שמואל אבן תיבן היתה במעל הזה ראשונה. Kob. III. f. 3., col 2, Hasonlókép nyilatkozik József ben Todros is.

Moréh mellé helyeztetik becsre nézve, mely a Maimunisták részéről gyakran csak ספר הנזכר -dal jelöltetik, s mindjárt utána a Malmad emlittetik, ez azon mű, melynek szerzőjét az ellenpárt legtekintélyesebb vezetője Salamon ibu Adreth vén királynak המלך הזקן — nevez, ki eszméivel mintegy uralkodik összes hivei felett, kinek magyarázatait szívökbe zárják, s mintegy pecsét alatt tartják,¹⁾ mely művet ההולם -nek jelez, mely alatt Geiger²⁾ véleménye szerint bátran érthetjük a מלמד -ot, a mennyiben mindkettő ütő eszközt jelent.

Tekintsük röviden azon vita lefolyását, amennyiben Jákob Anatóli benne szerepel, mely Israelt két nagy táborra osztotta, midőn egyrésztől átokkal lesz sújtva mindenki, ki életének bizonyos kora előtt az ártalmassnak vélt tudományokkal foglalkozik, másrésztől ellenben ki lesz mutatva, hogy a tudomány csak elősegít a valódi isten megismeréshez, és valláserkölcösös életmódhoz, és épenséggel sem ellenkezik a zsidók hagyományos történeti fejlődésével.

¹⁾ L. Min. Ken. 44. l. 9. levél, továbbá Israel. Letterbode 4-ik évfolyamában, Neubauer Adolfnak a kéziratok alapján tett javításait 123 l.

²⁾ Wiss. Zeitschr. V. füzet 114. lapján.

III.

Jakób Anatóli állása és szerepe a tudományok fölötti vitában.

E vita megindítójának a montpellier-i Abba Mária b. Mósé kit Don Astrucnek is neveznek tekintendő, ki átokkal akart sujtani, és tüzzel-vassal szeretett volna kiirtani minden oly véleményt és magyarázatot, melyben rationalistikus hajlam mutatkozott. Ő nemcsak azon allegoricus bibliai fölfogást gyűlölte, melyet Jakób Anatóli követett, hanem általában ártalmasnak hitte a tudománynyal való foglalkozást. Eme vitára nézve forrásul az általa persze a pártnézeteinek megfelelően összegyűjtött iratokból álló munka, melyet מנחת כנאות — név alatt ismerünk, továbbá Simeon b. József en Durán levele Menáchem Salomonhoz¹⁾, mely legujabban időben adatott ki.¹⁾ Abba Mária egész nyíltan fejezi ki álláspontját midőn önmagáról ekkép nyilatkozik:

„Szólok, és nem kimélem azokat, kik a vallás alapelveit megingatják, és a vallás mezejét feldulják, én bátran folytatom utamat, nem tartom vissza tollamat sem nem válogatok szókat, ha a pusztítókat meg kell fenyíteni. Kitépem szívét kebléből, hogy vérében taposak, nem törődöm sem gúnnyal vagy fenyegetésekkel, minden támadást szigorúan visszautasítok a vallásfegy-

¹⁾ Renan-Neubauer les rabbins français 693. l. mutatta ki, hogy az eddig Abba Máriával azonosított En Duran Lunelből más személy, még pedig En Duran a provençei neve Simon b. Józsefnek. L. Kaufmann S. b. J. Sendschreiben a Zunz Jubelschrift-ban 150 l. A héber szövegben ugyanott משפט השן ezim alatt 142—174. terjed.

verével, mely mindenki ellen fog irányulni, ki a zsidóságot lealacsonyítani szándékozik, és a melyet nem akarok elébb hüvelyébe dugni, míg a vallás szentélye meg nem tisztul a templom gyalázóktól. Nem személyes gyűlölet vagy nagyravágyás vezet engem, a valódi bölcslet tudom tisztelni; erőszakkal ugyan nem akarok szerepelni a nyilvánosság előtt, mindazon által a jó ügyért kifejtett buzgalomban senki által sem engedem magam zavartatni és félelem nélkül lépek a síkra. ¹⁾ Ez volt a hangadó, a ki hiven tükröztette vissza a kedélyek elkeseredettségét. De minthogy maga nem birt oly nagy tekintélyvel, hogy elleneinek árthatott volna, kénytelen volt oly egyénhez fordulni, ki korának tiszteletét ki tudta vivni nagy tudományossága által. E férfi a barcellonai rabbi Salamon ben Adreth volt. Ő maga is sajnosnak találta a helyzetet, elejénte vonakodott részt venni a vitában, később azonban különösen a villafranchi — Lévi b. Chajim tanain megbotránkozva határozott állást foglalt el a Maimunistákkal szemben. Hosszas levelezés fejlődött ki közöttük, melyekben ő is kifejezi, „hogy az, ki philosophiával foglalkozik, míg egyrészt a halacha tanulmányát elhanyagolja, másrészt a benne rejlő vonzóerőnől fogva a vallásos életből mindinkább eltávozik ²⁾ mert a biblia feltétlen hitet tételez fel, míg a philosophia okok után keres a mi, ha nyujt is

¹⁾ Mim., Ken, 122. l. ה"ה bevezetésében. Perles, Salamon b. Adereth. p. 17.

²⁾ שהמתמיד בהם עושה אותם עיקר ועוקר את תורה ה'...
 כי באמת המתמיד בהם מן החרב אשר בידם לא נשמר, כי הדברים ההם
 מושכים את הלב בעבותות אהבה וסופם כסופה לעורר על תורה אמת
 מסה ומריבה.

némi haszonot, mindenesetre kisebb ama kárnál, a mit okoz.“ (Min. Ken. 40. 7. l.)

Maga Abba Mári is, úgy látszik, mintha magát a philosophiát nem tartaná oly teljesen megvetendőnek, hanem igenis kiválóan azok ellen kel ki, kik ünnepi alkalmakkor, nyilvános gyülekezetekben a törvényeket allegoricus alakban magyarázzák értvén alatta Lévi-t és Anatóli Jákóbot.¹⁾ Salomon b. Adreth hasonlóképp az allegoricus magyarázat ellen kel ki hevesen egy Abba Márihoz intézett bizalmas levélben, melyben Jákob Anatólit vén királynak nevezi, munkáját károsnak tünteti fel, melynek szavai keserűek, mint az üröm, mely általa és városának bölcsei által ki lett átkozva, amit azomban csak neki mond meg, mert félti azok tiszteletét, kik azt jónak tartják,²⁾ s különösen miután még eddig mit sem tehet ellenök. Igyekszik ugyan hivatkozni Don Bonifáczt Vidált szólítja fel és annak fivérét Don Kreskás Vidált, ki Perpignanban lakott,

⁽¹⁾ ואני לא על המחזיק בספרי היונים כועס ולא אהיטבתו ככופר ולא כחורף חק ולא כבית מפר ואם אמצא בהם דבר טוב אפילו בדה אחר מציל לכל הספר כי בטוחים אנו שלא יטעו בהם רבים... אך אלא הספרים אשר יש להם כי מבני ישראל המה... חובה לקיים בהם מצות עשה: השהת ושרוף וכלה, שמא יטעו התלמידים הפותחים ביום השבת וביום החודש ואמנו באלו כבירה הקודש — היא הקנאה אשר הציקתני בראותי קצת אנשים משאר מקומות ידרשו רבים בבתי כנסיות... לא ידרוש את ה' כי אם מדברים אשר הוא בדאם מלבן, ולא די לנו בזאת הצרה עד ישעשו מאברהם ושרה הומר וצורה, ע"כ דוד מלך ישראל נעים ומירות, הוצרך להרבות תפילות אריכות וקצרות לחיות מדברותיו בבתי כנסיות נזכרות, ועתה בלא תפילה ותחנון וכו' ארסטו ואפלטון. Min. ken. 5. lev. 31 és 32 lap.

⁽²⁾ והמלך הזקן אשר מרד ישם על מריבת העם ושמחו כחזם על רבם הוא ספר ההולם אשר לבבנו כהולם פעם — לחוש לכבוד הרבים המתמידים עליו לא כתבתי עליו בפרט בכתבי רק לך לבדך, כי בטלנוהו מגבולינו אנו והכמנו וזקננו יען חקק על ספרו מריבת דברים

hogy foglaljanak állást a vitában, mire Don Kreskás Vidál válaszolt, melyben első sorban védelmére kel Sulámi Sámuelnek, kit azért támadtak meg, mert egy allegoricus biblia magyarázónak a Villefranchi Lévinek hajlékot nyújtott házában és őt vendégszeretően fogadta. Maga Kreskás Levit pártfogolja, „mert olyannak tün-
teti fel, ki teljesen a talmudi hagyomány alapján áll; így tehát a róla keringő rossz hírek csak rágalmazások, kivéve azon hibát, hogy rossz anyagi helyzetén segíteni akarván idegen nyelveket tanít,¹⁾ de igen is kiemeli, hogy bizonyára tudomásukra jutott az, mit ő is hallott, midőn Montpellierbe utazott egy bizonyos En-Todrostól Beaucaire-ból — אנטודרום די בילקייִר — hogy egy bibliai magyarázat mindinkább elterjed a vidéken, — vonatkozva a Malmad Hatalmidimra — mely a görög philosophia módjára allegoricus magyarázatot alkalmaz, és nem tartja meg a biblia egyszerű szófelfogását talán erre irányul a ti haragtok, mert azon nyilvános philosophiai előadások, melyek a templomban tartatnak, — Levi által semmi megbotránkoztatót sem tartalmaznak, כי שתים וג' פעמים דרשו מן המתחכמים בפילוספיא בהיותי בבית הכנסת שם ולא הוציאו מפיהם דבר פשע ואשם. לא ידעתי אם נשמרו בעדי ורוח אחרת אתם. או כפיהם בו לכם (Minch. Ken. 12 l. 48 l.) Salamon Ben Adreth a legelkeseredettebb hangon válaszol Don Kreskás Vidálnak, mely-

מרים כלענה ורוש, ושמענו כי שם שמהו עטרה דראש, וכר הסדרים דורשים באותן הדברים, והנה בעינינו צלמות ולא סדרים, ואחר שהפצצה מי הגדולים ומבקרים אותו לבקרים, מה אומר ומה אדרוש, הירוצון בסרע סוסים? אך אמנם אם כוין להשחית בחציו ידענו כי יבא בעל הכרם ויכה קוציו וישמה אברהם ביצאי חלציו. Min. ken. 9 l. 44 l. javítás-
sal a kéziratok alapján Letterbore 4, 124.

¹⁾ אמנם ענין לא טוב ידעתי כי משפטו כל הימים וזה לו לחוקה
למוד ספר ורשון כשרים לכל שוכר אותו כי השעה לו דחוקה.

ben kimondja, hogy ezen allegoristák teljesen megváltoztatják a thora értelmét, a mit még a más vallásbeliek sem tesznek, s hogy inkább szeretne hallgatni egy mohamedán magyarázót, mint ilyent, ki allegoriatlag magyarázza a szentírást. Szemrehányást tesz Kreskásnak, hogy bizonyára ismeri a munkát, mert Sámuel ibn Tibbonnal igen jó barátságban van, ki bizonyára megmutatta neki, s hogy ő szépití a dolgot.¹⁾

Lévi igazolja magát ben Adrethnél, hogy a philosophiával csak akkor foglalkozott, mikor már a misna és talmudban járatos volt,²⁾ mire ben Adreth válaszolt, melyben megengedi ugyan, hogy a philosophia sok előnyt nyújt, — de másrészt sokkal nagyobb kárt okoz, és nyíltan kimondja, hogy ő harczot indít azok ellen, kik vele foglalkoznak. És valóban 14 társsal együtt Montpellier községhez felszólítást intéz, mely szerint azok fölött, kik mindent csak példázatnak tüntetnek fel a thorában — kik a görög philosophiával foglalkoznak, mielőtt harminczadik évöket betöltötték volna átok mondassék ki.³⁾ 1304 év elul hónapnak egyik szombatján nagy nép gyülekezet előtt olvastatott fel ezen irat, jöllehet a maimunista párt ez ellen óvást emelt, és nyolcz nap múlva elleníratot is állított ki, Jákob ben Machirnak izgatására, melyben szemére lobbantják az ellenfélnek, hogy nem kutattak eléggé a dolog után, s hogy jogtalanul átkozzák el a tudományos irányt. Mert főtörekvésök a thóra tanulmányozása, s csakis a pihezésre szánt órákban foglalkoznak idegen tárgyakkal, s a kik philosophiát tanulnak, azok tisztába jöttek annak

¹⁾ Min. Ken. 14. levél 51. l. Salamon Sulamithnak szemrehányja a philosophiával való foglalkozást 15. lev. 53. l.

²⁾ Min. Ken. 17. levél. ³⁾ Min. Ken. 20. l. 61. lap.

viszonyával a thorához.¹⁾ Abba Mári daczára annak, igyekszik az átok tova terjesztésén, hogy több község is adja beleegyezését, mely azt eddig megtagadta. Továbbá arról tudósít, hogy azon szónoknak rokonai, ki Ábrahámot és Sáráh-t allegoricus módon a materia és formára magyarázta, — Jákob Anatóli hozzá jöttek, minthogy megijedtek az átoknak iszonyatos voltától, és azt mondták, hogy azon szónok épenséggel sem szándékozik a thorából valamit kitépni vagy annak egyes részeit tagadni, hanem csakis a talmudnak, az agádának azon elbeszéléseit magyarázza allegorikai módon, melyek az észbeli felfogással ellenkezni látszanak, és ha belecsuszott ilyenmü magyarázat a sz. írás köréből, úgy az csak tévedés, és az illető megbánja és visszavonja állítását; kiemeli, hogy felismeri benne, miszerint az ország előkelői közül való **וּמִכִּיר אֲנִי בֹן בִּי הוּא מַגְדוּלִי** azért kéri **אֵם בֶּן אֲרֶדֶתְהוֹת** hogy őt oldja fel az átok alól **אֵם בֶּן אֲרֶדֶתְהוֹת מוֹרְנוּ מֵאוֹר עֵינֵינוּ מֵאַחֵר שֶׁהוּא מִתְחַדֵּם וּמִתְעַנֶּה בְּצוּם נַפְשׁוֹ שֵׁם יִמְנֶק עַל רֹאשׁוֹ וְהוּצָא רִגְלָנוּ מִן הַשִּׁבְכָה וְתִהְיֶה חֲלִלָה לֵב רַבָּה** ²⁾

Abba Mári panaszkodik azok fölött, kik szemére lobbantják, hogy összes támadásait csak Jakob Anatóli és Sámuel ibn Tibbon ellen intézte, ezért sokan elpártoltak tőle. **אָמְרוּ כִי הִשְׁתַּדְּלוּתָם בִּשְׁנֵאָה כְּנֶגֶד בַּעַל הַמִּלְמַד** ³⁾ **וְרַבִּי שְׁמוּאֵל תְּבוּן וּסְפָרִידִים**.

A vita további folyásából kiváló figyelmet érdemel Jákob b. Máchirnak Ibn Adrethhez írt levele melyben kimutatja saját és Ibn Adrethnek állását a vitá-

¹⁾ Min. Ken. 24. levél 66. l.

²⁾ Min. Ken. 25. l. 69. l.

³⁾ Min. Ken. 26. levél 70. l.

hoz: „Ha ezen tudományos kutatás a hitre nézve ártalmas, miért engeded meg egyáltalán, és miért akarsz határvonalat húzni az ifju és a vénségi kor között? Egy előrehaladt korúnak szabad gáncsolni azon hitelveket a philosophia s kepsise által, miket fiatal korában magáénak vallott. De jól ismerem szándékosdat, mely titokban odairányul, hogy a tudományt teljesen eltagadd, minthogy már több ízben nyilatkoztál rosszalólag ezen tudományos irány képviselőiről, sőt még Maimuninak magyarázatát az Ezékiel, theophaniájáról is megtámadtad. כי הרבה המיה דברים כנגד פ' הרמב"ם בענין המרכבה szemére lobbantja neki, hogy nem kellett volna Abba Mări vádjaira hallgatni לא לקבלם בדברים ואין חיתוכן הדיו ע"פ עד אחד אפי' ולקבוע להם מסמרות — ואין חיתוכן הדיו ע"פ עד אחד אפי' לו היה חכם גדול בדור מיוחד — Védelmére kel Jákob Ana-tólinak, kiemeli, hogy mennyire szeretve volt a királyi udvarnál, dicséri a Tibbonida család előkelőségét:

ואם על המלך הוקן נשאת ידך להורירו מגדולתו הלא אם אדוני גדול הדור ורחבה ונסבה למעלה חכמת תורתו הלא החכמים אשר היו לפניך הכירו דעתו ואמונתו וגדלו ונשאו גם למעלתו היה גדול בבית המלך, ושמעו בכל המדינות הולך, וזכרתי כי בנעורותי הייתי במגדל לונל מרבין תורה שוקד על דרך חכמת הרבנים, והיו קורין ספריו לעתים מזומנים, והחכם המעיד אותך לזה היה לי לזכור כי אבותי ואבותי אדונינו וזקנינו הרב הגדול ר' משולם ובנינו והותנינו היו אצילי הארץ ועמודי עולם, והיה החכם אדוני וזקני מתגדל עמם, והעתיקי הרבה מספרי החכמה על פיהם וקראו אותם על שם בראש העתקותהם, ואחר אשר הם התורה לבא קהל מי יאסיר אותם לעיניהם? ¹⁾

¹⁾ „Vén király“ alatt, mikép fent is ki lett mutatva Jakob Anatóli értendő, jöllehet Perles f. i. m. 37. oldalán Judá ibn Tibbant érti, Graetz is Anatóli Jákobra vonatkoztatja. Min. Ken. 39. l. 85. lap.

Folytatja Jákob ben Machir a tudományos kutatás védelmét, azt épenséggel sem tartja veszélyesnek, jöllehet nem tagadja, hogy előfordulhat benne sok olyan, a mi talán megbotránkoztató, az ilyenből azomban ki kell venni a jót és eltávolítani a rosszat. Említi, hogy vegyünk példát a többi népektől, kik a más vallásbeliek tudósait tisztelik, irataikat saját nyelvökre fordítják, még ha vallásos nézeteikkel homlokegyenest ellenkeznének is. Mutassuk meg tehát a többi népeknek, hogy van érzékünk minden szép és jó iránt. A tudományos kutatás soha sem von hitetlenséget maga után, annál kevésbbé kell a mi vallásunknál félni e miatt, a melynek oszlopai oly mélyen gyökereznek az igazságban hogy meg nem ingathatók. Különben is senki sincs közülünk, ki a biblia összes elbeszéléseit allegoricus alakban akarná önteni. Én nem becülöm túl a philosophia értékét, de nem is vetem meg, mert van benne sok jó dolog; és ha valaki egy talmudi csodaszerű agadára akar szép allegoricus magyarázatot adni, biz én megköszönöm neki. Dorgálja Ben Adrethot, mert vissza szándékozik vonulni teljesen ezen ügytől.

Ben Adreth válaszol, melyben kifejezi, miként már több alkalommal, — hogy nem gyűlöli a tudományt s nem vonja kétségbe annak hasznát azokra nézve, kik már a thóra tanulásában járatosak, mire legszebb példát nyújt Maimuni; azon tudományok közé, miket megvet, nem számítja a matematikát vagy az orvosi tudományt, hanem különösen a philosophiát, minthogy a vallást vele teljesen kibékíteni nem lehet. Maimuni iránt kiváló tisztelettel viseltetik, s csakis az allegoristákat tartja kárhoztatandónak. Ezzel igazolja magát arra nézve, hogy 1305-ben az átkot kimondotta azok fölött,

kik huszonötödik évök betöltése előtt a philosophiával foglalkoznak.¹⁾

Simson ben Mäir Ibn Adrethnek egyik tanítványa ki lett küldve, hogy Spanyolországban a községeket, de kiválólág a nagy tekintélyű Ascher ben Jechiel iskoláját Toledóban ez ügyben megnyerje.

Ezen tanítvány arról tudósítja Ibn Adreth-ot, hogy az egész község hallgatja Anatóli Jakabnak Malmadjából a felolvasásokat szombatonként, és semmi elvetendőt sem találnak benne.²⁾

Anatoli munkája jellemző terméke korának, erős kifejezője azon rationalistikus törekvéseknek, melyek végre reactiót idéztek elő. Benne látjuk az exegésisre nézve csaknem legmerészebb alkalmazását az aristotelikus tanoknak, miket Maimuní, a ki előtt a talmud betűjéhez ragaszkodók is kénytelenek voltak meghajolni, a zsidóságban a legtökéletesebben képviselt. A mint főnebb láttuk, Anatóli összes nézetei aristotelikus eredetre vallanak, a mit erkölcsstanáról is mondhatunk. Nála is, mint az összes aristotelikusoknál, s így Maimuninál is a μέθοδος elvével találkozunk, melyet szintén fölhasznál exegésisében. Így, ha föl vesszük is, hogy Philo közvetve befolyással lehetett a 14. század elején dívó allegorikus exegésisre, ennek alapját és fejlesztő momentumait mégis a Maimuni által uralkodóvá lett aristotelismusban kell keresnünk. Maga Ana-

¹⁾ Minsch. Ken. 57. levél. Lásd az átok szövegét Sal. b. Adereth Rp. I. 145—147.

²⁾ והקהל עלי קצת מנכבדי הקהל קרובי החכם ר' יעקב בעל המלמה, ואמר בברור כי כונתך בענין המלך הזקן כנגד בעל המלמה, יסבב הדבר כי נאספו הקרובים לעומתם רבים מהקהל ביום השבת פרשת פרה קורם המנחה וקרה בספר המלמה, וחלילה כי לא מצא בכל הנכתבים שיטת הרב דברים בעדו.

Min. ken. 139 lap.

tóli sokoldaluan képzett ember idézi a talmudot és midrásokat, a targumokat, Salamon Ibn Ezrát épügy mint Plátót és Aristotelest említi a Vulgátát, sőt keresztény szokásokra is tesz célzásokat és több helyen ki is kel ellenök.¹⁾ A korában elterjedt rossz szokásokat szigorúan dorgálja, különösen a kockával való játszást, mert ez könnyelművé teszi az embert, a mi aztán vallástalanságot von maga után.²⁾ A vallásos életet pedig mint főcélzt tüzi ki az emberre nézve, még pedig a földi élvezetek felhasználásáról, a mennyiben azok életkedvet kölcsönöznek, a mint azt a thóra előírja. A későbbi irodalomban gyakran találunk utalást a Malmad Hatalmidimra, becses mű gyanánt említik, mert minde-nütt a szerzőnek tudományos képzettsége, mély, igazi vallásos érzése és fenkölt gondolkodásmódja tükröződik vissza. S bár nem is tartozik irodalmunk legkiválóbb munkái közé, mégis mint a 13-ik századbéli vallásos gondolkodásnak egyik jeles emléke állandó becsre tarthat igényt.

¹⁾ 10b., 11a., 45b., 171b., 174a., 15a., 98a., 115a.

²⁾ 110b.

